

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 21/5

SEPTEMBER-OKTOBER 2002

TWEEMAANDELIJKS

M&L

Kalk voor de restauratie, renovatie en decoratie van ons patrimonium!

CORIDECOR

- CORICAL: een minerale verf op basis van vette luchthardende kalk, marmerpoeder en natuurlijke kleurstoffen
- Marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL, DECORLUX, VENESTUK

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

UNILIT

- Bindmiddelen op basis van natuurlijke hydraulische kalk om te metselen, voegen en pleisteren
- Kant en klare mortels op basis van natuurlijke hydraulische kalk

- Hecht-, grond- en afwerkmortels
- Saneringsmortels tegen optrekkend vocht & vochtige muren
- Thermische & akoestische isolatiemortels
- Injectiemortels voor stabilisatie en statische verankering

Miniere
di
San
Remedio

Arte
Constructo

Chris VOET
Tel.: 052 46 02 43
Fax : 052 46 35 77
GSM : 0475 26 72 89
E-mail : chris.ady@compaenet.be

Maud BONNEVIE
Tel./Fax : 081 58 35 99
GSM : 0475 26 73 25
E-mail : berfon@tiscalinet.be

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B-2627 Schelle
Tel.: 00 32 3 880 73 73
Fax : 00 32 3 880 73 70
E-mail : info@arteconstructo.be
Web : www.arteconstructo.be

Cover: Reconstructie van een wandkast
met constructivistische muurschildering van
Huub Hoste, uit 1927

Abonnements- voorwaarden 2003

België: 32 € (ook losse nummers
verkrijgbaar voor 6 €).
CJP'ers betalen: 27 €
Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na
overschrijving op rek. nr.091-2206040-95
van Monumenten & Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw, Albert II-laan 19,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaar-
abonnement 2003". U ontvangt dan alle
nummers van het lopende jaar.

E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaar-
gang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 19
1000 BRUSSEL
Tel. (02)553 16 14 - Fax (02)553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Coördinatie: Luc Tack
Redactiesecretaris: Veerle De Houwer
E-mail: veerle.dehouwer@lin.vlaanderen.be
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis,
M. De Borgher, V. De Houwer, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, M. Michiels, G. Plomteux,
L. Tack, S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Breemt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050)36 25 89 - Fax: (050)37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscali.be
www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050)47 12 72 - Fax: (050)34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 19
1000 BRUSSEL
Tel.: (02)553 16 14 - Fax: (02)553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikelen berust uit-
sluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen
of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

- 6 'Een edel en verfiynd genot'.
Polychromie in de woonkamer van
woning Billiet te Brugge
Ann Verdonck, Piet Swimberghe &
Veerle De Houwer

- 39 Een vroeg-15de-eeuwse muurschildering
met de voorstelling van de man van
smarten in de kathedraal van Antwerpen:
Prachtige fragmenten van een minutieus
uitgevoerde schildering
Linda Van Dyck en Marie-Hélène Ghisdal

- 25 Het Sint-Kamillusgesticht te Bierbeek,
monument voor een levensbeschouwing
Roger Deneef, Lydie Mondelaers &
Susanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck

- 44 Middeleeuwse Brugse huizen:
bouwhistorisch onderzoek in de huizen
in Sint-Jacobs en Den Ancker
Dirk Van Eenhooge

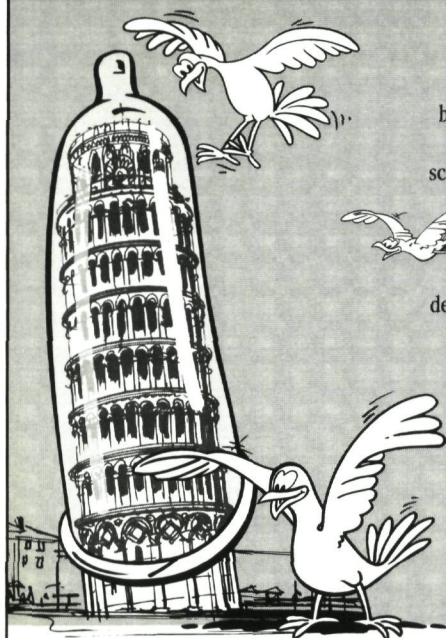
- 33 Vondsten van muurschilderingen in de
Sint-Jacobskerk in Antwerpen
Lode De Clercq

- 62 Summary

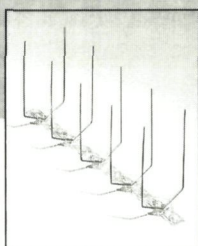

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde !

Duivenmest is door zijn agressieve chemische bestanddelen één van de belangrijkste oorzaken van onomkeerbare beschadigingen aan gebouwen en monumenten.

Maar er is meer! De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Kleine Breedstraat 37, B-9100 St.-Niklaas
Tel.: 03-776 84 39 - Fax: 03-777 35 09

BIRDEX®

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

Dakwerken G. BOSCH

b.v.b.a.

Dak-, Zink- & Roofingwerken
Specialiteit:
Restauratie van oude daken

Aartrijkestraat 109 8820 Torhout
Tel. 050-21 10 85 - Fax 050-22 06 17

E-mail: info@bvbabosch.com

geert.bosch@skynet.be

Reg. nr. 051511

E3-Laan 49 - 9800 Deinze - Tel 09/386 07 63
p.nijs@cobonet.be

Specialiteit: Beschermd monumenten

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

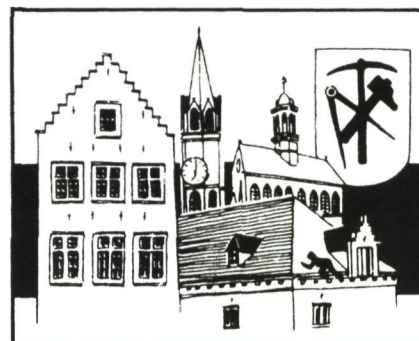
TEL.: 09 372 63 03
FAX : 09 372 93 59

OOSTVELDKOUTER 32
9920 LOVENDEGEM

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

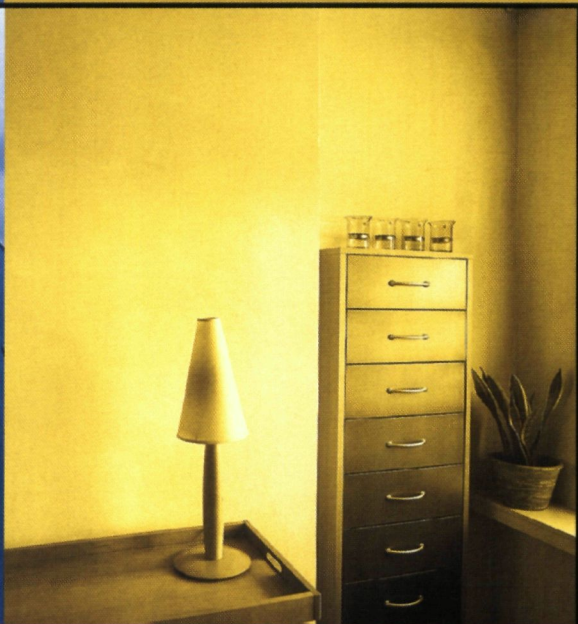
43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65

E-mail: moreels.nv@belgacom.net

sikkens

MOSQUITO

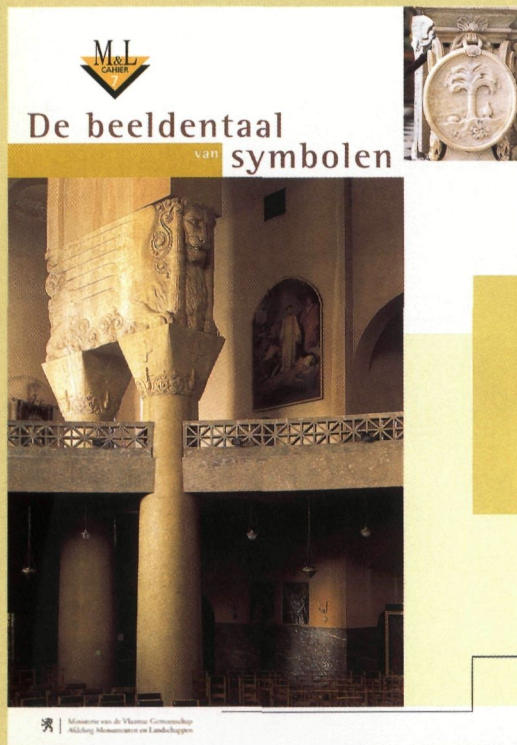
Sikkens Bouwverven
Akzo Nobel Decorative Coatings
G. Levisstraat 2 - 1800 Vilvoorde
TEL: 32(0)2/254.25.60
FAX: 32(0)2/254.22.96

Een nieuwe dimensie in kwaliteit en kleur

Nieuw

DE BEELDEN

BESTELADRES

Afdeling Monumenten en Landschappen
Pers & Voorlichting
Koning Albert II-laan 19-1000 Brussel
Tel. 02/553 16 14 – Fax 02/552 16 12
Rekeningnummer: 091-2206040-95

TECHNISCHE GEGEVENS

FORMAAT

21 X 29,7 CM

AANTAL PAGINA'S

256

KLEURENILLUSTRATIES

520

PAPIER

KUNSTDRUK
GALERIE ART SILK
135 G/M²

AFWERKING

GARENGENAAID
GEBROCHEERD

PRIJS

45 euro

AUTEURS

MARJAN BUYLE,
MARCEL CELIS,
JAN KLINCKAERT,
CHRISTINE VANTHILLO,
LINDA WYLLEMAN e.a.

FOTOGRAFIE

OSWALD PAUWELS

CONCEPT EN VORMGEVING

LUC TACK

TAAL

van symbolen

*D*e taal van symbolen is ongemeen boeiend en rijk. Symbolische voorstellingen zijn afbeeldingen met een diepere betekenis: concrete voorstellingen van abstracte, moeilijk grijpbare begrippen. Monumenten bezoeken wordt veel interessanter als we deze ietwat verloren 'talen' opnieuw of beter leren verstaan. En de zorg om monumenten en kunstwerken is al helemaal niet denkbaar zonder de betekenis van de talrijke tekens, objecten, afbeeldingen niet te begrijpen. Deze spirituele dimensie in de zeer ruime zin van het woord maakt integrerend deel uit van de specifieke eigenheid en van de betekeniswaarde van het monument.

In de reeks verschenen

- Glas in lood € 24,67
- Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen € 29,75
- De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940 € 33,47
- Vlaamse en Brabantse Retabels in Belgische monumenten € 37,18
- De Landschapsatlas, baken voor een verruimd..." € 37,18
- Historische tuinen en parken van Vlaanderen € 37,50

*Ann Verdonck, Piet Swimberghe
& Veerle De Houwer*

‘EEN EDEL EN VERFIJND GENOT’ POLYCHROMIE IN DE WOONKAMER VAN WONING BILLIET TE BRUGGE

Woning Billiet,
voorgevel
(foto Ann Verdonck)

Woning Billiet aan de Maria Van Bourgondiëlaan te Brugge, een werk van architect Huib Hoste (1881-1957), werd einde 1995 beschermd als monument.

Begin 2002 kwam een ontwerptekening aan het licht voor een opvallende, integrale polychrome

beschildering voor de wanden van de woonkamer in dit pand.

Kleurenonderzoek ter plaatse (2) toonde aan dat dit veelkleurige ontwerp niet alleen gerealiseerd werd, maar bovendien ongeschonden (zij het overschilderd) tot ons is gekomen.

HUIB HOSTE EN WONING BILLIET

Woning Billiet dateert uit 1927. Ze wordt ingedeeld bij een overgangsperiode in het werk van Hoste, tussen 1927 en 1931, de periode waarin hij volledig naar de Internationale Stijl zou overschakelen (2).

Naast woning Billiet behoren ook twee andere werken uit het Brugse, woning Geeraardijn te Sint-Andries en woning De Wolf uit Sint-Michiels tot deze fase, net als enkele panden in de provincie Antwerpen, in Schoten en Schilde.

De verschillende gebouwen (overwegend woningen) vormen een logische voortzetting van Hoste's werk uit de eerste helft van de jaren twintig, waar nog de invloeden uit Nederland overheersen, die hij tijdens zijn verblijf daar gedurende de Eerste Wereldoorlog had ondergaan. Hoste maakte er onder meer kennis met het werk van Berlage, de Amsterdamse School, Dudok en De Stijl.

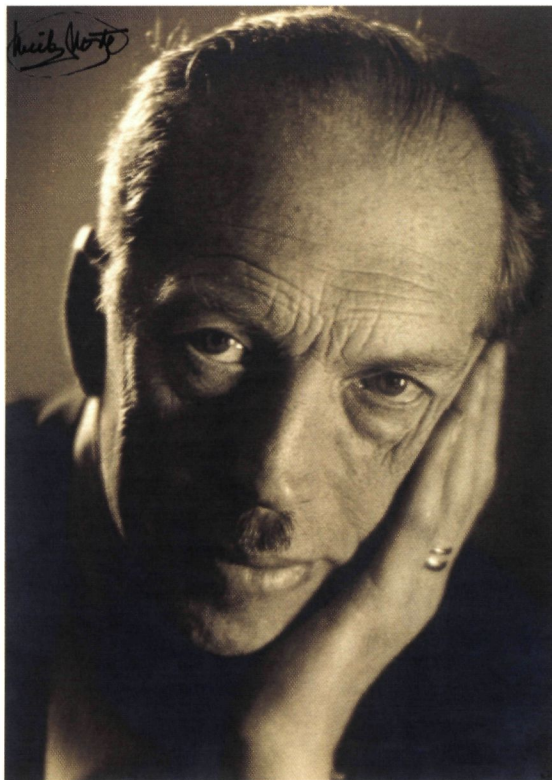
Van een vrij zware, massieve architectuur, waar volumes nog strak bij elkaar worden gehouden en waar vaak een horizontale, 'grondgebonden' indruk overheerst, evolueert Hoste naar een driedimensionaal spel met volumes, echter nooit willekeurig en op effectbejag gericht maar steeds voortvloeiend uit een functioneel plan. Woning Billiet is een eerste voorbeeld van dit nieuwe type, waar de driedimensionaliteit voorlopig beperkt blijft tot de voorgevel.

HUIB HOSTE (1881-1957)

De belangrijkste biografie van Hoste is nog steeds Marcel Smets. Onderstaande biografie dankt dan ook veel aan zijn monografie *'Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur'*. Tenzij anders aangegeven, zijn de gegevens in deze tekst uit die publicatie afkomstig.

Hubert Leon Jean Marie Hoste werd geboren te Brugge op 6 februari 1881 om 06.00u, als zoon van Leon Hoste 'Inspecteur d'école', 43 jaar, geboren te Oostrozebeke en wonend te Brugge, Rue Terre Neuve 19 en Adeline Vandensteene, 36 jaar, geboren te Wervik (3).

Over de kinderjaren van Hoste is weinig geweten. Hoste had drie zussen, Albertine, Leontine en Marie. De eerste twee waren ouder en werden geboren in Oostende, waar het gezin voordien woonde, net als Hostes grootmoeder langs moederszijde. Na haar dood verhuisde de familie naar Brugge, waar eerst Hoste en een jaar later zijn zusje Marie

◀ Huib Hoste
(1881-1957),
Archief R. Braem,
AML

het gezin vervolledigden (4). Vader Leo Hoste overleed toen zijn enige zoon acht jaar oud was.

Hoste zei later zelf dat zijn moeder een buitengewone vrouw was, die er na de dood haar echtgenoot in slaagde om haar kinderen toch te laten studeren. Hij schetste kort zijn jeugd waar een Waals familielid hem de liefde voor de toenmalige Franse literatuur bijbracht en waar binnen het gezin veel aandacht was voor de muzikale opvoeding van de kinderen (5). Hoste stond later bekend als een groot muziekliefhebber met een voorkeur voor Wagner en voor de *Kunst der Fuge* van Bach (6).

Hoste volgde op zijn twaalfde les aan het prestigieuze Sint-Lodewijkcollege te Brugge (7), weliswaar aan de handelsleergangen ervan. Bij het gouden priesterjubileum van Paus Leo XIII in 1893 ging in het college een *'Séance Académique'* door *'en honneur de sa Sainteté le Pape Léon XIII'*, waar de jonge Hubert Hoste een spreekbeurt gaf over *'De eerste jaren van Leo XIII'*

Het Sint-Lodewijkcollege werd in 1834 te Brugge gesticht als bisschoppelijk college. Het rekruteerde zijn leerlingen uit de hogere klassen van Brugge, maar ook uit de middenstand en de 'geringe' burgerij. De handelsleergangen werden in 1838 ten behoeve van deze laatste twee bevolkingsgroepen

ingericht. Van in den beginne was het onderwijs in het college op streng ultramontaanse, uiterst roomskatholieke leest geschoeid. Doelstelling van de school was om elk van zijn leerlingen op de voeden tot een *'homo pius et eloquens'*, de vrome intellectueel die door het geschreven en het gesproken woord in staat zou zijn de massa te leiden. *'Ora et labora'* en *'Ad maiorem dei gloriam'* waren de deviezen van het instituut.

Dit streng religieuze klimaat, dat het Sint-Lodewijkscollege kenmerkte, was nog volop aanwezig toen de jonge Hoste er op de schoolbanken zat. Belangrijk voor de werking van het college waren ook de verschillende congregaties die er gesticht werden. Hoste was minstens lid van twee ervan: de Mariacongregatie en het Aartsbroederschap van het H. Sacrament. Vooral het Aartsbroederschap was bij de stichting in 1855 door Priester Emiel Minne geconcipieerd als een elitair genootschap: *'c'est une société d'élite d'amis de Jésus Christ de fervents adorateurs de son très Saint Sacrement'*.

De lezing die Hoste in 1893 hield kaderde hoogstwaarschijnlijk in een ander aspect van het collegeleven, namelijk de Lettergilde, waar de leerlingen hun welsprekendheid oefenden. De grote voorliefde van Hoste, gedurende heel zijn leven, voor het geven van lezingen wortelt waarschijnlijk in deze periode.

Een ander niet onbelangrijk aspect in de geschiedenis van het Sint-Lodewijkscollege was de rol die het speelde bij de vervlaamsing. De banden van de school met het Klein Seminarie in Roeselare waren hier niet vreemd aan. Guido Gezelle was kortstondig als leraar aan de school verbonden en bij de oudleerlingen was er één naam die zowel binnen de geschiedenis van de Vlaamse beweging ('taalparticularistenstrijd') als bij de studie van Huib Hoste weerklank vindt, namelijk die van Adolf Duclos.

Na het beëindigen van de middelbare school volgde Hoste gedurende vijf maanden een opleiding bij Romeprijswinnaar en Brugs stadsarchitect Charles De Wulf (1865-1909) (8). Hij werkte ook als tekenaar op diens bureau. Hoste was echter niet tevreden over de onderwijsmethoden die deze architect hanteerde: *"Gedurende vijf maanden heb ik dus op commando de Romeinse orden getekend, zander een woord uitleg te krijgen over de vormen welke ik natekende, hun verhouding, enz.; het ging in hoofdzaak over de nu eens dunne, dan weer dikkere lijnen die mijn trekpen kon voortbrengen"*.

Hij besloot De Wulf te verlaten en zijn opleiding te vervullen als vrije student aan de 'Speciale scholen der Gentse universiteit' bij de Gentse hoogleraar Louis Cloquet (1849-1920). De lessen van Cloquet beoordeelde Hoste heel wat positiever: *"Bij Cloquet heb ik tenslotte veel geleerd, onder meer de waarde en de eigenschappen van de Verschillende bouwstoffen, de uitdrukking ervan en, dit zal menig-een verwonderen, een afkeer voor het bouwen in historische stijlen."*

Het valt op dat Hostes cliënteel in het begin van zijn carrière vooral uit de katholieke hoek afkomstig was. Zijn opdrachten situeerden zich enerzijds in de categorie van de kerken, katholieke scholen en kloosters en anderzijds bij de prive-woningen van de betere katholieke Brugse burgerij. De eerste zelfstandige opdrachten van Hoste zijn vermoedelijk het gevolg van de relaties die hij op het college heeft opgebouwd. Zo realiseert hij een aantal projecten voor de familie Ryelandt, ook gelieerd aan het college. Een belangrijke neogotische realisatie is de woning 'Koning David' (1909 – gesloopt in de jaren 1960) voor componist Joseph Ryelandt.

Daarnaast speelde de figuur van Adolf Duclos (1841-1925) een belangrijke rol. Kanunnik Duclos was een groot verdediger van de neogotiek in Brugge. In 1902 publiceerde hij *L'art des façades à Bruges*. Hoste verzorgde de tekeningen voor deze publicatie. Het was ook Duclos die Hoste de liefde voor architectuurgeschiedenis en archeologie zou bijbrengen. Wanneer Hoste in 1909 het geboortehuis van Gezelle in Brugge zal restaureren, zal de invloed van de Vlaamsgezinde Duclos daar vermoedelijk niet vreemd aan geweest zijn.

Hoste trad in 1908 in het huwelijk met Marguerite Van Biervliet, geboren in Schaarbeek en Franstalig van afkomst (9). Het paar zou acht kinderen krijgen.

Hoste toonde zich een strenge vader, die een welbepaalde toekomst voor ogen had voor zijn kinderen. Zo investeerde hij veel geld in de dansopleiding van zijn dochter Trui, die hij lessen liet volgen aan de dansacademie van zijn goede vriendin Lea Daam. Toen Trui echter verkoos om haar danscarrière op te geven voor haar huwelijk, viel dit bij Hoste helemaal niet in goede aarde – de plooiën tussen hem en zijn schoonzoon, Jos Bernaerts, werden nooit meer helemaal gladgestreken (10).

Hoste bouwde een woning voor zichzelf en zijn gezin in Sint-Michiels, in de Canadastraat. In de onmiddellijke omgeving ontwierp hij ook een woning voor zijn goede vriend Joe English. Hoe Hoste en English elkaar leerden kennen is niet duidelijk. Een andere vriend uit deze periode, Jules Fonteyne, een veelzijdig kunstenaar, met wie Hoste later zou samenwerken in de kerk van Zonnebeke, vertelde later over het hechte vriendengroepje dat hij, Hoste, English en de beeldhouwer Karel Lateur (broer van Frank Lateur / Stijn Streuvels) vormden vóór de Eerste Wereldoorlog: *'(...) bij pijp en pint kwamen allen zo goed overeen en praatten over alles en nog wat, vooral over kunst. En we durfden toen uiten wat ons 't nauwst aan't hart lag en wat we wel aan niemand anders hadden durven vertellen'* (11).

De Eerste Wereldoorlog zou echter spoedig uitbreken en Joe English zou in 1918 om het leven komen.

Enkele jaren voor de oorlog had Hoste contacten aangeknoopt met Nederland, via de de edelsmid Jan Brom, wiens werk hij bewonderde en die hij in Nederland was gaan bezoeken. In de jaren voor WO I ondernam Hoste enkele studiereizen naar Nederland, die een beslissende invloed zouden uitoefenen op zijn architectuur. Zo is de invloed van

Berlage al merkbaar in het Landhuis te Assebroek uit 1912.

Jan Brom nodigde het gezin Hoste uit om de oorlogsjaren in het neutrale Nederland door te brengen, een kans die Hoste aangreep. Tijdens deze periode publiceerde hij in *De Telegraaf* en legde hij verdere contacten met vooruitstrevende Nederlandse kunstenaars.

Het meest bekend is zijn problematische relatie met Theo Van Doesburg, met wie het tot een conflict kwam, waardoor Hoste uiteindelijk geen lid zou worden van *De Stijl*. Wel onderging hij diepgaand de invloed van deze beweging, wat zich onmiddellijk zou uiten in enkele van zijn naoorlogse werken.

Als modernistisch architect, wilde Hoste na de oorlog natuurlijk betrokken worden bij de wederopbouw van de verwoeste gewesten – die het strijdperk zou worden van de modernisten enerzijds en de behoudsgezinden, die ijverden voor reconstructie van wat verdwenen was anderzijds. Hoste werd secretaris van het *Comité Néerland - Belge de l'Art Civique* (CNBAC). Dit comité werd in 1915 opgericht als een subcommissie van de *Union Internationale des Villes* en zou zich bezighouden met het

►
Woning Vermeulen
te Schilde
(foto Ann Verdonck)

verzamenen van de nieuwste inzichten op het vlak van stedenbouw. Voor het CNBAC organiseerde Hoste in 1918 een internationale rondvraag over de zaak van de wederopbouw van de Hallen van Ieper.

Naast zijn betrokkenheid bij dit progressieve comité, kreeg Hoste eveneens een officiële aanstelling als architect voor de Wederopbouw in het gebied Geluwe - Geluveld - Zonnebeke. Hij bouwde de O.L.V.-kerk in Zonnebeke (1922), die nog steeds wordt beschouwd als één van de belangrijkste voorbeelden van de moderne kerkenbouw in het interbellum. In deze periode trachtte hij daarnaast de moderne kunststromingen bij het bredere publiek bekend te maken door de organisatie van drie congressen voor Moderne kunst, samen met de Antwerpse schilder Jozef Peeters (rond 1920).

Langzamerhand kwam zijn carrière in een stroomversnelling terecht. De opdrachten volgden elkaar op, met spraakmakende realisaties als de woning De Beir in Knokke (1924) en de woonwijken 'Klein Rusland' te Zelzate (1921-1923) en Kapelleveld te Sint-Lambrechts-Woluwe (1923-1926). Zijn eigen woning werd een ontmoetingsplaats voor vooruitstrevende intellectuelen en kunstenaars.

In 1926 sloeg het noodlot echter toe. Bij een instorting van een in aanbouw zijnde school te Brugge (Jozefienen, Zilverstraat), naar ontwerp van Hoste kwam een aantal werklieden om het leven. Er volgde een rechtszaak, waarvan het vonnis niet bekend is, maar die de carrière van Hoste zou fnuiken. Hij moest zijn pas verworven professoraat aan het Ter Kameren van Van de Velde opgeven en onder toenemende druk ook zijn geliefde Brugge verlaten en zijn toevlucht zoeken in Antwerpen. Van dat ogenblik af is de correspondentie met sommige van zijn opdrachtgevers doorspekt met verwijzingen naar zijn moeilijke levensomstandigheden en het gebrek aan opdrachten (12).

Toch keerde Hoste het modernisme niet de rug toe. Hij richtte daarentegen in 1928 het avantgardistische tijdschrift *Opbouwen op* – met aandacht voor alle kunsttakken – en begon in datzelfde jaar een moderne meubelzaak.

Hij nam ook deel aan het eerste *Congès International d'Architecture Moderne* (CIAM) in La Sarraz (1928), als enige Belg, naast Louis-Herman De Koninck. Nog een positief punt was dat Le Corbusier hem vroeg mee te werken aan een wed-

strijdontwerp voor de stedenbouwkundige aanleg van de Linkeroever in Antwerpen. Het project werd echter nooit gerealiseerd.

Opdrachten bleven echter schaars en beperkt tot woningbouw. Toch wist Hoste nog enkele prachtige ontwerpen in Internationale Stijl te verwezenlijken, zoals de woningen Gombert (1933) en Fouarge (1935) in het Brusselse. Hij trachtte een officiële aanstelling te bekomen, teneinde van een rustige oude dag te kunnen genieten, zoals hij aan zijn goede vriendin Martha Van de Walle schreef (13). Pogingen tot toetreden tot het Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw en tot het bekomen van een aanstelling als hoofd van het Urbanistisch bureau voor Antwerpen mislukten echter.

Hoste zou als zelfstandige actief blijven tot het einde van zijn dagen. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg hij nog slechts bescheiden opdrachten aangeboden, over het algemeen van mensen die niet eens zijn vooruitstrevende reputatie kenden. Een laatste werk met wat meer bewegingsvrijheid was de woning voor zijn schoonzoon, de apotheker Jozef Vermeulen in Schilde (1953 – gesloopt 2001). Hoste stierf echter op 18 augustus 1957, nog voor de woning voltooid was.

DE OPDRACHTGEVER

Opdrachtgever van woning Billiet was Jules Billiet (Brugge 1885 – datum overlijden onbekend), schilder van opleiding en zaakvoerder van een succesvol schilders- en glazeniersatelier in Heist-aan-Zee (14).

Hoe Billiet in contact kwam met Hoste is op dit moment nog niet duidelijk. Had Billiet de drie opvallende Knokse realisaties van Hoste (de 'Vakantiekolonie' Notre Dame sur l'Yser uit 1920, het Noordzeehotel uit 1923 en de woning voor dokter De Beir uit 1924) gezien of hoorde hij als kunstenaar tot de vriendenkring van kunstkenner dokter de Beir? Had Billiet Vlaamse sympathieën, zoals veel opdrachtgevers van Hoste (Achiël Geeraardijn, Martha Van de Walle, Joris Lens ... (15)) of kenden ze elkaar door hun gemeenschappelijke Brugse wortels? Verder onderzoek zal dit hopelijk uitwijzen.

Billiet gaf aan Hoste een dubbele opdracht: de bouw van een woning en van een naastliggende diamantslijperij, want dit was de nijverheid waarin hij, onder impuls van zijn zwager Maurice Ansaels,

de winsten van zijn schilders- en glazeniersatelier wenste te investeren.

Julien en Fernand Billiet, zonen van Jules, kregen de leiding over het bedrijf dat tijdens het interbellum bloeide door de verkoop van diamant en van juwelen naar ontwerpen van hun zuster Ghislaine. Na de Tweede Wereldoorlog kwam diamantslijperij Billiet echter in moeilijkheden door de toenemende concurrentie. In 1952 werd het bedrijf gesloten. In 1994 verkocht de familie Billiet de woning aan de huidige eigenaar. Voor de verkoop werd een groot deel van de inboedel uit het pand verwijderd en afzonderlijk verkocht. Het meubilair (eveneens naar ontwerp van Hoste) en een groot deel van de oorspronkelijke ontwerptekeningen voor de woning kwamen aldus in privé-bezit terecht. Ze worden dus niet meer in de woning zelf bewaard.

DE WOONKAMER

Het indrukwekkende ensemble van abstracte muurschilderingen, dat het onderwerp vormt van dit artikel, kwam aan het licht (letterlijk, cfr. infra) in de woonkamer van woning Billiet.

Dit vrij kleine vertrek (5.82m x 4.72m) ligt op de benedenverdieping van het pand, tussen de voordeur en de dubbele deur rechts (deze dubbele deur gaf toegang tot de diamantslijperij). De woonkamer is toegankelijk vanuit de hall en heeft twee ramen in de voorgevel: het grote raam in het gevelvlak en een klein zijraampje dat uitkijkt op het portaal.

Merkwaardig en vrij atypisch voor Hoste is dat de woonkamer volledig gescheiden is van de eetkamer. Beide ruimtes staan enkel via een gewone binnendeur met elkaar in verbinding, daar waar Hoste er in de meeste van zijn andere woningen naar streeft om eet- en woonkamer in elkaar te laten overvloeien of er één grote ruimte met dubbele functie van te maken.

De inrichting van de kamer is een totaalontwerp van de architect. Meubilair, wanddecoratie, schouw en binnendeuren met glas in lood werden uitgevoerd naar tekeningen van zijn hand.

Meubelontwerpen maakten al van in het prille begin deel uit van het werk van Hoste. Het is zelf zo dat de vroegste werken die momenteel van hem gekend zijn ontwerpen zijn voor meubels: een vrij traditioneel aandoend ensemble van een commode en een nachtkastje uit 1902, die beide ook daadwerkelijk werden uitgevoerd.

Hoste bleef gedurende heel zijn loopbaan meubels ontwerpen, immers *'het blijft echter een feit dat de*

▲ Woning Billiet, achtergevel met zicht op keuken (links) en eetkamer (rechts) en terras (foto Ann Verdonck)

architect zich zijn ruimten niet ijl, maar bemeubeld indenkt wanneer hij ze gaat ontwerpen' (16), aldus Hoste in 1917. In 1928 zou hij zelfs samen met zijn zoon Guy een eigen meubelzaak oprichten. Nova-meubelen, later Hostemeubelen (met zoon Michiel) zouden een weinig succesvol bestaan kennen tot 1937 (17), niettegenstaande beloftes van *'kunstige uitvoering, praktische aanpassing, eenvoud en sierlijkheid'* (18).

Ook in zijn interieur- en meubelontwerpen maakt Hoste een hele evolutie door, die volgens de beperkte gegevens die nu over dit onderwerp voorhanden zijn, in het interbellum parallel verloopt aan die van zijn architectuur (19). Zo zijn de meubels uit de jaren twintig nog massief en stabiel gedacht, terwijl Hoste in de jaren dertig onder invloed van de Internationale Stijl, met zijn vrij plan en ijle, vrijblijvende ruimten, voor beweeglijk buismeubilair zal kiezen.

Jos Vanderperren schreef reeds in 1980 over de interieurontwerpen van de twintiger jaren: *'Kleur, wand en meubel vormen één plastisch geheel – de architecturale ruimte'*. De woonkamer van woning Billiet is een voorbeeld bij uitstek van een plastisch architecturaal geheel, dat opmerkelijk ongeschonden tot ons is gekomen.

►
Woning Billiet,
diamantslijperij
achteraan
(foto Ann Verdonck)

EEN ABSTRACT 'KUBISTISCHE' COMPOSITIE

"Er zal wel geen enkele architect te vinden zijn die 'kleur' als bestanddeel van zijn bouwkunst zou willen prijsgeven. Kleur versterkt de vormen, doet ze leven, maakt de tegenstellingen intenser, kan het genedof is doen schitteren en wat nog meer!" (20)

In het uitgebreide discours over moderne architectuur en stedenbouw dat we van Huib Hoste kennen, is ook één en ander terug te vinden met betrekking tot kleurgebruik. De gegevens blijven echter vrij vaag en zijn over het algemeen moeilijk te interpreteren. Recent onderzoek toonde aan dat Hoste van in het begin van zijn loopbaan een uitgesproken interesse had voor kleur. Zo wordt in de artikelenreeks over architectuur die hij tijdens WO I verzorgde in De Telegraaf, bij elke bespreking van een gebouw uitgebreid aandacht besteed aan het kleurgebruik (21). Interessant bronnenmateriaal is ook substantieel aanwezig in tal van realisaties zelf, gaande van exterieur, interieur, meubel en textiel tot zelfs enkele artefacten.

Zoals hoger aangegeven bracht Hoste de periode van de Eerste Wereldoorlog door in Nederland. Na zijn terugkeer in België in 1919 paste hij de principes toe die zijn ervaringen hem hadden bijgebracht – ook in zijn kleurgebruik. Het landhuis in Avel-

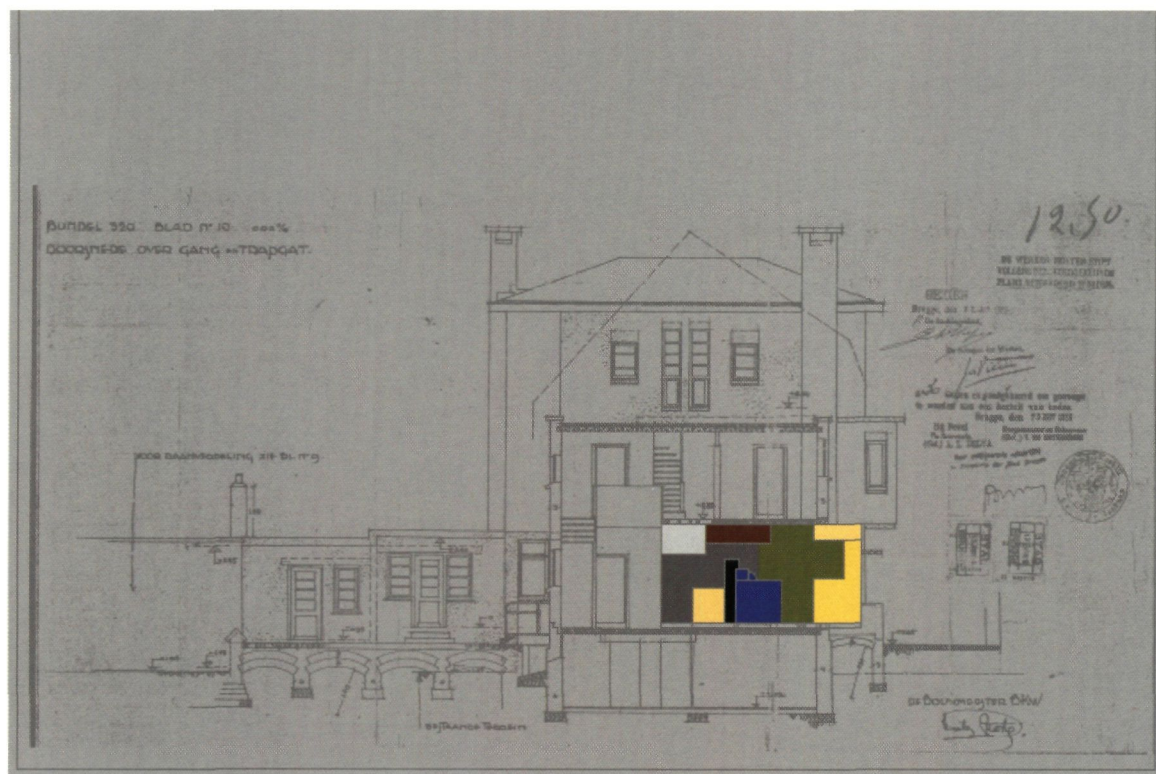
gem, ontworpen voor de familie Vandemeulebroecke, is een werk uit die periode. Enkele 'kubistische' (22) kenmerken zijn aanwezig, zoals een aantal volume-accenten in de voorgevel. De kleurencompositie voor het schrijnwerk – rood, wit en groen (23) – was opvallend. Daarvoor kwam zijn inspiratie wellicht van zijn Nederlandse contacten, zoals onder andere Theo Van Doesburg.

Zijn kleurinterventies in enkele projecten in de architectuurscène van de jaren twintig zijn op zijn minst zeer prominent te noemen, immers *"de kleur zal de plastische waarde der vlakken onderstrepen"* (24).

Een beter gekend voorbeeld voor kleurgebruik in het exterieur is natuurlijk woning De Beir in Knokke. Kleurenonderzoek in ijzerhandel Vandensteene-Plancke (25) te Wervik (1920) en in het Noordzeehotel te Knokke bevestigden de voorliefde van Hoste voor het gebruik van sprekende kleuren in het interieur in deze periode. In latere realisaties lijkt het palet koeler en rustiger te worden, getuige woning Lens uit 1935 met pasteltinten en nog later dokterswoning Heeremans uit Liedekerke (1938-1940) met grijs tinten en zwart wit (26).

Het meest opvallende voorbeeld uit de meer 'flamboyante' periode in Hostes kleurgebruik, is ongetwijfeld de woonkamer van woning Billiet. Hoste werkte een ontwerp (27) uit ('tekening nr. 44') voor de vier wanden en het plafond van deze kamer, met

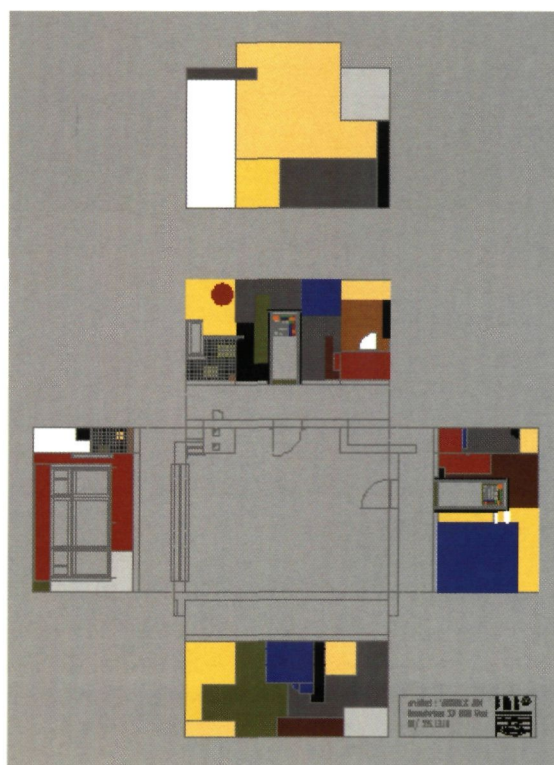
Tekening nr. 10
"doorsnede over
gang en trapgat",
met reconstructie
in de woonkamer
(Ann Verdonck)

als resultaat een opvallende compositie van abstracte vlakken in verschillende kleuren.

De aanduiding van de kleuren op deze tekening (goud, blauw, groen, rood, donkerrood, crème, bleekoker) en van de niet kleuren (bleekgrijs, grijs, wit en zwart) werd eigenhandig door Hoste in de vlakken geschreven. De tekening is een blauwdruk, maar vermoedelijk was ook het origineel niet ingekleurd en werden de kleuren enkel beschreven, niet op de tekening weergegeven en door Hoste zelf ter plaatste bepaald.

Het gaat hier om een zuivere twee dimensionale compositie met een mathematische grondslag, waar verticale, horizontale en gebogen lijnen een asymmetrische vlakkencompositie vormen. Dit "beeldend" (28) geheel verving ook het gebruik van schilderijen; de wandcompositie is immers een kunstwerk op zich. In de jaren vijftig schreef Hoste een artikel over kleur en architectuur in het tijdschrift *Ruimte*, het enige traktaat waar de architect ten gronde ingaat op de strategie van kleurgebruik in de "buitenarchitectuur" en "binnenarchitectuur": "De architect bouwt zijn ruimten met wanden die, laat ze zacht zijn of gebogen, steeds vlak zijn en tweedimensionaal. Laat nu die wanden door een of ander onderbroken zijn (neem maar de veelvuldig voorkomende haard of schouw), laat verschillende ruimten geleidelijk of brutaal ineenlopen; het gaat er nooit om het verwekken van schaduwen, gelijk buiten. Neen, de

Reconstructie-
tekening van de 5
wanden van woon-
kamer Billiet
(Ann Verdonck)

▲ Tekening nr. 44
"beschildering der
muren woonkamer",
privé-collectie

belichting is er immers een andere, en het boeiende is hier in hoofdzaak, benevens het practisch doel, het scheppen van een atmosfeer, het doen spreken van de ruimten.

Dit heeft men eeuwen aan een stuk gepoogd door het kleurig schilderen van taferelen of van ornament op de muren. Door het daarbij gebruiken van de perspectief, het opstellen van personages tegen een achtergrond, kreeg de wand, zij het in schijn, een derde dimensie welke hij in werkelijkheid niet bezit, niet kan bezitten. De moderne mens die, willen of niet, de invloed ondergaan heeft van de machine, waar ieder onderdeel op zijn juiste plaats staat en ook moet staan wil

zij in werking kunnen gesteld worden, kan soortgelijke trucages niet meer goed vinden.

Wel kunnen wij aannemen dat een losse schilderij in haar kader tegen de muur opgehangen wordt; door het kader gaat de schilderij lijken op een raam door hetwelk men niet een stuk landschap maar het werk van een schilder ziet; het reliëf van de kader is wel enigszins hinderlijk.." (29)

Het bestaan van deze ontwerptekening voor woning Billiet was uiteraard nog geen bewijs dat deze schildering ook daadwerkelijk werd uitgevoerd. Bovendien was het ook niet ongebruikelijk voor Hoste om in deze periode te werken met ge-

Woonkamer, zicht
naar de schouw
(foto Ann Verdonck)

Visualisatie op
computer van de
woonkamer,
zicht naar
de schouw
(3Digit)

kleurd behangpapier, denken we maar aan enkele voorbeelden waar hij samen met Viktor Servranckx een plastisch geheel uitwerkte: woning De Beir in Knokke en het Bureau-Fumoir voor de Exposition des Arts Décoratifs et Industriels Modernes van 1925 in Parijs.

Hoste zelf schrijft over de voordelen van het werken met behangpapier het volgende: "Sinds men licht-echte (indanthren) behangpapieren en stoffen ver-

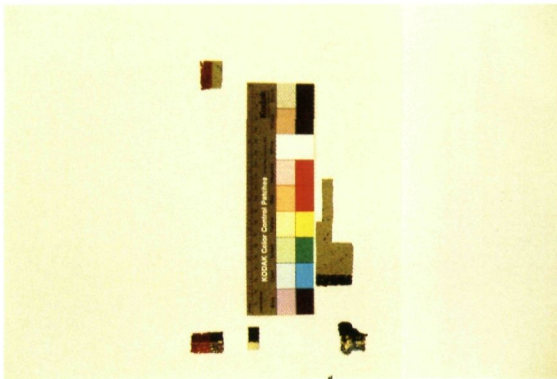
vaardigt, beschikt men over een uitgebreide kleuren-gamma van effen papieren en stoffen; gespatte of gesponste e.d.m. soorten zijn eveneens goed bruikbaar. Met deze grondstoffen kan men kamerwanden op twee verschillende manieren behandelen: men kan ofwel de muren volledig in één kleur houden, die dan uitstekend dienst doet als achtergrond voor de schilderijen welke men ertegen ophangt, ofwel kan men met verschillende kleuren de wanden op zeer levendige wijze

► Stratigrafisch onderzoek boven het schouwtablet, de grens van een zwart vlak werd vrijgelegd (foto Ann Verdonck)

► Stratigrafisch onderzoek van de hoek boven de hoekkast, rood, donkerrood, blauw en bleekgrijs werden vrijgelegd (foto Ann Verdonck)

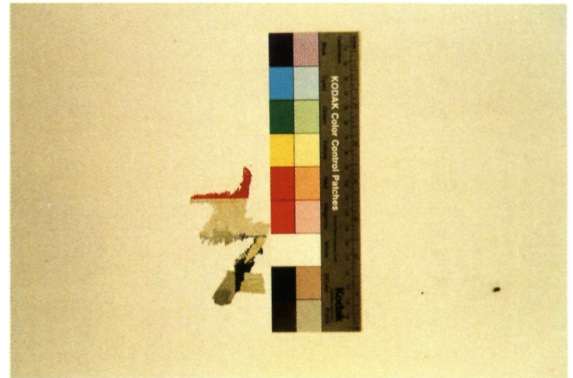

oplossen; in dit geval mogen slechts weinig schilderijen opgehangen worden en dan nog alleen op de plaats waar de ontwerper ze voorzien heeft.” (30)

Bij een eerste plaatsbezoek in woning Billiet in de Maria Van Bourgondiëlaan bleken zich in scheerlicht op enkele wanden van de woonkamer geometrische figuren onder de huidige witte verflaag af te tekenen. Stratigrafisch onderzoek bevestigde uiteindelijk de aanwezigheid van polychromie op de wanden van de woonkamer.

STRATIGRAFISCH ONDERZOEK

Woning Billiet garandeert een zeldzame kleurervaring. Reeds de kleurencompositie van het buitenschrijnwerk – groen, rood en wit – is opvallend, maar niet uitzonderlijk voor deze tijd en laat geenszins vermoeden dat het interieur op een unieke wijze kleurrijk is bedacht. In de hal werden bezoekers onthaald met een sober kleurenpalet. Enkele deuren en een geïntegreerde zitbank zijn hier fascinerende blikvangers. Op de zitbank werden dezelfde kleuren ontdekt als op de deuren: natuurhout, gebeitst, afgeboord met groen. Enkele rode toetsen op de kopse constructieonderdelen van de zitting vervulde het geheel. De trap werd groten-

▲ Stratigrafisch onderzoek van de hoek boven de hoekkast, de aanzet van de rode plint en het blauwe horizontale vlak werden vrijgelegd (foto Ann Verdonck)

deels verwijderd als gevolg van zwamaantasting, maar op de restanten van de balustrade werden ook de rode en groene kleurschakeringen aangetroffen. Jammer genoeg was het door allerlei omstandigheden onmogelijk om het volledig interieur van woning Billiet te onderzoeken. Tot op heden gebeurde nog geen bemonstering van de overige kamers. Naar alle waarschijnlijkheid was de woonkamer slechts een onderdeel van een indrukwekkend totaalconcept...

HET BEELDEND GEHEEL VAN DE WANDEN

Op basis van de gegevens van tekening nr. 44 met de kleurenaanduidingen van Hoste werden doelgericht vensters gemaakt (31). De oorspronkelijke toplaag (olieverf) werd overschilderd met drie bovenliggende verflagen; een crème verflaag (olieverf), een olijfgroene laag (olieverf) en de vrij recente witte verflaag (acryl). Op de plaatsen waar het vast meubilair (een hoekkast en een wandkast) de wand bedekte werd alleen een witte verflaag gevonden.

Bestekteksten, briefwisseling of nota's bij de tekening die een inzicht kunnen geven op de verfamenstelling werden tijdens het historisch onderzoek niet teruggevonden. In andere bestekteksten of correspondentie van Hoste is soms sprake van *“natuurlijke grondstoffen”*. Daarnaast bevat het persoonsarchief (32) van Huib Hoste een mapje met documentatie over Sikkens verven en Wallfast verf van de firma Colorin. Deze laatste verf bestaat uit *“drogende oliën, ideaal voor de afwerking van grote oppervlakken”* (33).

De resultaten van de NCS-identificatie (34) enerzijds, maar ook de opbouw en afmetingen van de abstracte compositie die werd geregistreerd ter plaatse komen verrassend goed overeen met tekening nr.44. Zelfs een paar kleurwijzigingen die in potlood op de originele tekening zijn bijgeschreven werden bevestigd.

Er zijn uiteraard ook enkele lacunes: zo werd het stukje muur aan het kleine raam dat uitkijkt op het portaal herbepoetst. Onder dit raam kon vastgesteld worden, door de nu bruuske begrenzing van de schouwtegeltjes, dat deze tegels waarschijnlijk doorliepen onder het kleine raam, zoals Hoste dit ook uittekent op een andere bewaarde ontwerp-tekening (nr. 35). Op diezelfde tekening worden bovendien de kleurbepalingen van de tegels aangegeven met nummers (2001, 1114, 720, 164 en 114). Waarschijnlijk corresponderen deze nummers met de kleurcodes van de tegelfabrikant. Dit type van schouw werd door Hoste in diverse projecten toegepast in deze periode, bijvoorbeeld bij de herinrichting van een woonkamer voor de Familie De Lille uit Maldegem (35), bij de woning van ijzerhandel Vandensteene-Plancke te Wervik, bij de verbouwing van een woonkamer in de Consciencestraat in Roeselare (36), enz.

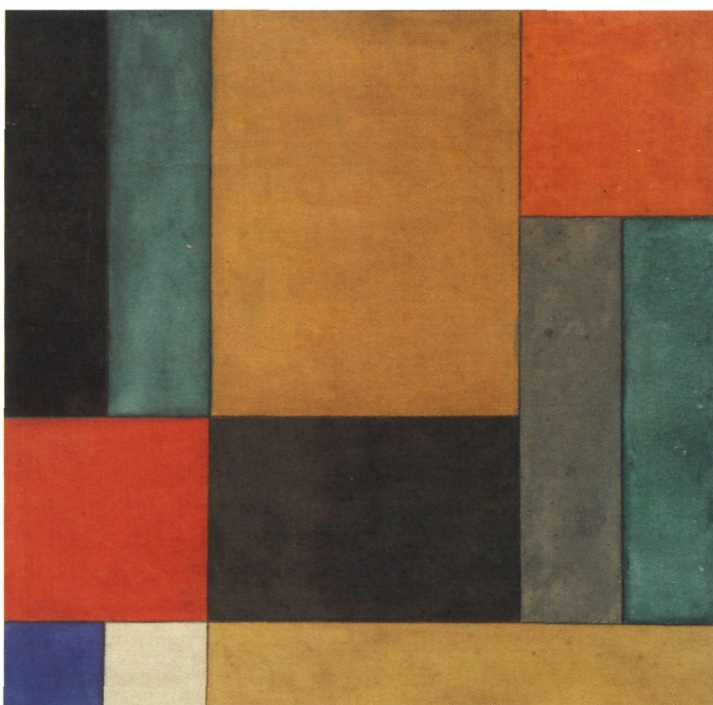
Een andere leemte situeert zich op de wand tussen woonkamer en eetkamer. Het blauwe vlak heeft een aantal herstellingen, waardoor het niet mogelijk was om na te gaan of de strook "goud" die Hoste op tekening nr.44 definieert ook effectief aanwezig was. Nog een probleem is de lange wand waar geen ramen of deuren zitten (aan de kant van de doorgang naar de diamantslijperij), waar momenteel een zware bibliotheekkast geplaatst is, zodat twee stukken van om en bij de 4 m2 niet in detail konden worden nagekeken. Alle kleuren konden worden vrijgelegd, maar niet alle grenslijnen tussen de verschillende kleuren konden worden opgespoord, aangezien sommige zich volledig achter de kast bevonden.

POLYCHROMIE VAN HET SCHRIJNWERK

Op het schrijnwerk in de woonkamer werd slechts één bovenliggende laag aangetroffen. De ramen (aan de binnenzijde) waren oorspronkelijk in natuurhout, waarschijnlijk gebeitst. Rond de deuren was het vaste kader zwart. De lijsten op de deur zelf en rond het glasraam in de deur waren groen maar wel een ander groen dan dat van de wand; als we het met de RAL (37) benaming omschrijven is het

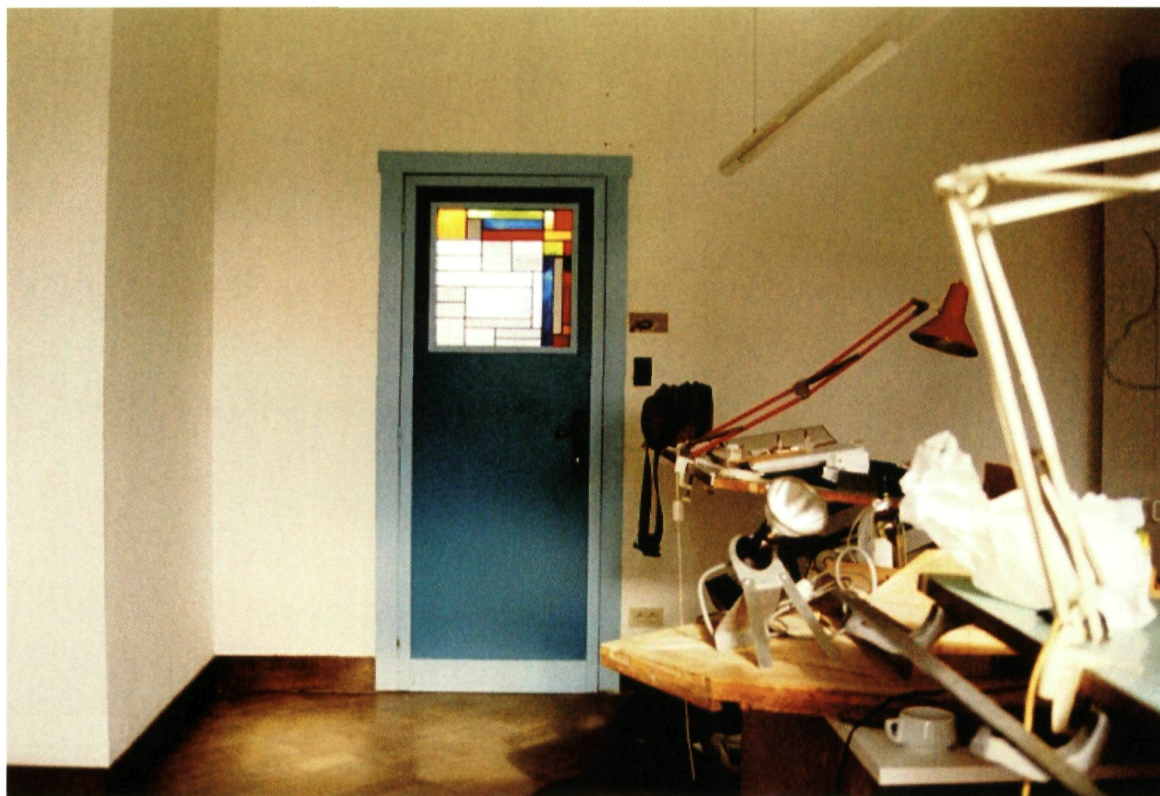

▲ Ontwerptekening, mogelijk voor een tapijt (privé-verzameling)

▼ Ontwerptekening, mogelijk voor een glasraam (privé-verzameling)

▲
Woonkamer, zicht
naar de deur van
de eetkamer
(foto Ann Verdonck)

groen van de wand een patinagroen, terwijl dat van het schrijnwerk een blauwgroen is.

Het grote raam in de voorgevel zorgt voor een mooie belichting van de woonkamer, terwijl de glasramen in de deuren speelse lichtaccenten geven. Deze elementen werden door Hoste zeer bewust toegepast: *"In de romantische tijd hebben velen hun ramen met gekleurde ruiten laten beglazen, meestal groen of paars. De bedoeling was vermoedelijk een enigszins weemoedige stemming in de vertrekken te brengen, want geel glas, dat het licht warm maakt, werd om zo te zeggen niet gebruikt. Dat kleurig glas vervalste feitelijk het ganse interieur, en aangezien het opzettelijk vol wolken, ogen en strepen gemaakt werd, was al hetgeen men erdoor te zien kreeg, onduidelijk en vervormd. Nu zijn we van dergelijke fantasietjes genezen: wij willen in onze kamers niets dan wit licht, hetzelfde licht als buiten. Alleen in de glazen binnendeuren zetten we glas in lood, hetzij wit in verschillende schakeringen, hetzij in een of meer kleuren. Buiten onze voorliefde voor het helder buitenlicht, laten wij bij onze keus ons verder leiden door het feit dat het bijzonder glas, dat de ultra violette stralen doorlaat, ook wit is en niet gekleurd."* (38)

SUBTIELE KLEURACCENTEN OP DE MEUBELS

Ook bij de meubels (massief eik en fineer, gebeitst) wijst stratigrafisch onderzoek op enkele subtiele kleuraccenten. Zo heeft onder meer de hoekkast op de zichtbaar blijvende kopse vlakjes kleuraccenten in rood en blauw. Deze kopse vlakjes werden overschilderd met dezelfde crème verflaag waarmee ook de wanden van de kamer voor de eerste maal werden overschilderd. Op het houten schouwtablet en op het venstertablet zijn diezelfde rode en blauwe toetsen aanwezig. Een interessant detail is dat de twee vaste meubelstukken geen achterwand hebben, zodat de compositie van de kleurvlakken op de wand zichtbaar blijft als de kastdeuren geopend worden.

Ook op meubels die oorspronkelijk voor de eetkamer werden ontworpen, zoals de tafel en bijhorende stoelen, zijn dergelijke kleurdetails terug te vinden.

▲ Visualisatie op computer van de woonkamer, zicht naar de deur van de eetkamer, geflankeerd door de geïntegreerde hoekkast (3Digit)

HET MEUBILAIR VOOR DE WOONKAMER EN DE EETKAMER

Toen de familie Billiet de woning in 1994 verkocht, werd de volledige inboedel afgevoerd. Gelukkig kon het meubilair samen met een groot gedeelte van de originele

ontwerptekeningen voor de woonkamer en de eetkamer worden gered. Zo zijn de tekeningen (over het algemeen blauwdrukken) bewaard van de wandbeschildering (tekening nr. 44), de meubels (tekening nrs. 37, 38, 40, 42), de tapijten (tekening nr. 46), de betegeling van de schouw (tekening nr. 35), naast twee geaquarelleerde ontwerptekeningen voor de glasramen in de binnendeuren (39).

Voor deze woonkamer en eetkamer ontwierp Huib Hoste immers een volledige bemeubeling, waarvan kan worden gezegd dat de stijl van de meubels het karakter van de woning volgt (40). Het gaat om een combinatie van vast en los meubilair.

In de eetkamer liet hij naast de keukendeur een kast bouwen. Deze was vermoedelijk bedoeld als opbergruimte voor het huishoudelijk archief. Tegen

de langste wand van deze kamer stond een kast met verschillende deuren en twee laden, waarin serviesgoed werd opgeborgen. Voor de kast stond de eettafel met de stoelen.

In de woonkamer stond een lange divan (tekening nr. 37) tegen de muur en met daarvoor twee losse clubzetels (tekening nr. 40). Op de grond lag er een groot geknoopt tapijt, dat verloren ging, maar waarvan het ontwerp bewaard is (41). Twee vaste wandkasten, een hoekkast (tekening ontbreekt) en een buffetkast (tekening nummer 38) vervulden dit ensemble.

CONSTRUCTIE EN STILISTISCHE KENMERKEN

Al de meubels zijn van hout: voornamelijk massieve eik gecombineerd met gefineerde houtplaat.

De meubels zijn op een *moderne* manier geconstrueerd: klassieke vergaringen met pen-en-gat ontbreken over het algemeen. De regels van de stoelen zijn met deuvels aan elkaar verbonden. Op de onzichtbare delen van het vast meubilair werden zwaluw-

▲ Detail van tafel en stoel uit de eetkamer (foto Oswald Pauwels)

▼ Tafel en stoel uit de eetkamer, 'roterende' poten van de tafel zichtbaar (foto Oswald Pauwels)

staart-verbindingen teruggevonden. De poten van de tafel zijn binnenin met houten blokken vastgeschroefd. De houten blokken onder de kast zijn genageld. Dit laatste wijst op een eerder experimentele constructiewijze, louter op het visuele effect gericht. Constructief is dit minder degelijk, maar ook van weinig belang aangezien het vast meubilair aan de muur werd bevestigd.

Het meubilair van de woning Billiet past helemaal bij de meubels en de architectuur die Hoste in de jaren twintig ontwierp, toen zijn stijl onder invloed stond van het Nederlandse modernisme. De stoelen van de eetkamer verraden nog wat invloed van het Amsterdamse schoolmeubilair, door de combinatie van eik met wollen stof en een vrij klassiek silhouet. De eettafel leunt nauwer aan bij de meubels van Rietveld, omdat het hier gaat om een eerder transparante lattenconstructie waarvan de dwars geplaatste poten een roterende beweging maken.

De constructie van de poten van de stoelen, de blokken onder de kasten en de steunregels van de bibliotheek wijzen op een nauwe verwantschap met het meubilair van andere avant-garde ontwerpers als Rob van 't Hoff, J.J.P. Oud en Gerrit Rietveld. Ook zij gebruikten doorlopende stijlen en regels waarvan de kopse vlakken geaccentueerd werden met respectievelijk gele, rode en blauwe vlakjes.

Deze zogenaamde zwevende verbindingen werden voor het eerst gebruikt door Gerrit Rietveld voor een 'kinderpark' en een kinderstoel (42) Maar de eigenlijke aanzet tot dit soort constructies gebeurde al iets vroeger. Omstreeks 1915 tekende Rietveld voor J. Verloop, eigenaar van een door Rob van 't Hoff ontworpen huis (43) stoelen en een buffet, geïnspireerd op de meubels die Frank Lloyd Wright in 1908 gebruikt had voor het Coonleyhuis. Ook Hoste was goed vertrouwd met het werk van Wright. Het idee van de doorlopende regels en vlakken fascineerde in die tijd veel ontwerpers. Denk maar aan Edward William Godwin (44) die reeds rond 1875 meubilair in een 'pre-constructivistische' stijl ontwierp. Al deze ontwerpers zijn schatplichtig aan één inspiratiebron: de Japanse meubelkunst.

Hoste wendt de doorlopende stijlen en regels trouwens op een meer Japanse wijze aan dan Rietveld, die de regels volledig laat zweven. Hoste laat ze, net als van 't Hoff, elkaar doorsnijden tot er een knoop ontstaat. De knoopverbinding van Hoste ontstond ook in een andere geest dan bij Rietveld, die transparante meubels trachtte te bouwen. Hoste wenste daarentegen dat zijn meubels er niet als "steigerwerk" (45) zouden uitzien. Hij ontwierp in deze periode meubels met een stabiel en uitgesproken

architectonisch uitzicht. De eettafel en de stoelen van de woning Billiet leunen constructief dichterbij de stijl van Rietveld, maar de grote buffetkast heeft het silhouet van een modern flatgebouw. Bij beide wandkasten uit de woonkamer valt vooral de asymmetrische compositie op, die toen minder vanzelfsprekend was. Veel architectuur- en meubelontwerpen uit de aanvangsperiode van de moderne stijl zijn symmetrisch bedacht. Onder de architecten van De Stijl waren er trouwens voor- en tegenstanders van de symmetrie (46). Velen associeerden symmetrie met de classicistische bouwkunst en met reactionair evenwicht. De asymmetrie werd als een creatieve bevrijding ervaren. Toch is het aantal asymmetrische meubels gering. Het waren vooral de kunstschilders van De Stijl, zoals Theo Van Doesburg, die erdoor gefascineerd geraakten. Zelfs bij veel ontwerpen van Rietveld bleef de asymmetrie beperkt tot de wand- en plafondbeschilderingen. Maar in 1923 pakte hij wel uit met zijn Berlijnse stoel met twee verschillende armleuningen en waarvan de poten ook roteren. Dat Hoste eveneens door de asymmetrie werd geboeid is niet enkel te merken aan de wanddecoraties van de woonkamer Billiet, maar ook aan de wandkasten en de tafel waarvan de poten op een bijzonder vernuftige wijze asymmetrisch zijn vergaard.

RECONSTRUCTIE

De resultaten van het kleurenonderzoek, (stratigrafisch onderzoek van woonkamer en opmeting van de volledige ruimte en van alle nog bestaande meubelstukken) werden verwerkt in een tekening waarop alle lacunes werden aangeduid. Daarnaast werd ook een reconstructieschema gemaakt. Deze informatie werd op haar beurt in een proefopstelling (47) op ware grootte en in een maquette op schaal 1/10 gesimuleerd, het resultaat werd verwerkt in een visualisatie van de kamer op computer.

Opvallend bij deze reconstructies zijn een aantal strategisch gekozen heldere vlakken die ervoor zorgen dat het licht van de ramen (Z-W oriëntatie) in de kamer wordt geprojecteerd. Zo is er een wit vlak op het plafond naast het raam en een heldere zone links (groen) en rechts (goud) van dit zelfde raam. Het is duidelijk dat Hoste bekommerd was om de verlichting en de beleving van de kamer te optimaliseren.

“Wij menen dat Le Corbusier de eerste geweest is om de vier wanden van een vertrek ieder met één verschillende kleur te behandelen; dit is een verrassende opvatting welke, evenals veel goede gedachten, reeds

▲
Kast uit de
eetkamer
(foto Oswald
Pauwels)

herhaalde malen navolging mocht vinden. Het hoeft wel niet gezegd dat de keuze der kleuren, in verband met de grootte en de belichting van het te behandelen vlak, een grote rol speelt.” (48)

Het resultaat van de reconstructies laat vermoeden dat Hoste ongetwijfeld ook beïnvloed werd door zijn vriend en kunstschilder Jozef Peeters, die in zijn eigen atelierflat van 1926 te Antwerpen *“een uniek pamflet van het neoplastisch modernisme in België”* (49) verwezenlijkte.

Jozef Peeters zal wanden en plafond op een unieke wijze polychromeren, waarbij veel aandacht besteed werd aan de verhouding van vlakken, raam en deuropeningen en integratie van meubilair.

Daar waar Peeters in elke ruimte werkt met nuances van een paar kleuren (de blauwen, de gelen en de grijzen in de slaapkamer of de groenen en de gelen in de woonkamer) zal Hoste een tiental kleuren op een gedurfde wijze met elkaar in concurrentie brengen in de compositie van de wanden en het plafond. Dit resulteert in een geheel van rechthoekige vlakken, lange stroken, vierkanten en cirkelbogen die naast en in elkaar geschoven werden: er ontstaat een spel van vlakken elk met hun uitge-

kozen kleuren die de gebruiker (bewoner, bezoeker,...) niet onberoerd kan laten, zodat men ook hier terecht kan spreken over “wonen in een schilderij”. (50)

“Er is bijgevolg in een schilderij, of ten minste in een goed schilderij, iets dat ligt buiten hetgeen wij visueel, met onze ogen dus, in de natuur, in de geschapen wereld, kunnen ontwaren. Dit is hetgeen men soms compositie noemt. Er is echter in vele werken, bijzonder van de impressionistische tijd, een soort compositie welke alleen bestaat het evenwicht of het contrasterend opstellen van de hoofdvolumes- en dit is niet wat wij bedoelen. Wij denken veeleer aan een opbouw die in enkele of in meer delen met opzet van het natuurlijke afwijkt; een bouw op mathematische grondslag, op verticale, horizontale of schuine lijnen, afzonderlijk of gezamenlijk aangewend; wij denken op een ruitvormige of een driehoekconstructie, op de beroemde gulden snede, de sectie divina, welke wij zo veelvuldig in de architectuur, tot en met in die van Le Corbusier aantreffen (...) En laat ons dit, om verwarring te voorkomen, niet de compositie, doch het beeldende noemen.

Het beeldende nu, schept in het plastische werk een weldoend evenwicht, door het lokken van ons oog naar bepaalde punten, door het ordenen van die bepaalde punten; het beeldende brengt rust, beweging en spanning tot stand. En let wel, die bestaat niet enkel in de speling der lijnen en vlakken, doch ook in hun kleuren, in hun verdeling en herhaling, het scherpe aflijnen of het zacht ineenvloeien ervan. Bovenop het schilderij kan dus een onzichtbaar stramien van ideale lijnen gespreid liggen, dat diegenen die het lezen kunnen een edel en verfijnd genot verschaft.” (51)

EINDNOTEN

- (1) Uitgevoerd door Veerle De Houwer en Ann Verdonck, in het kader van het doctoraatsonderzoek ‘Kleurgebruik in het oeuvre van architect Huib Hoste’ door Ann Verdonck (VUB). Het onderzoek gebeurde onder toezicht van de Afdeling Monumenten en Landschappen, Cel West-Vlaanderen.
- (2) SMETS M., *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur*, Brussel, 1972.
- (3) Stadsarchief Brugge, geboorteakte 146 voor 1881.
- (4) Gegevens van Rudi Hoste, kleinzoon van de architect.
- (5) HOSTE H., *Evolutie naar een moderne architectuur*, Streven, 1957, nr. 11 en 12, p. 1062.
- (6) Gegevens van Fernand Callebert.
- (7) Gegevens over de middelbare schoolopleiding van Hoste uit: GELDOLF J., *150 Jaar Sint-Lodewijkscollege te Brugge*, Brugge, 1986.
- (8) Gegevens over de verdere opleiding van Hoste en de periode voor WO I tenzij anders aangegeven uit: DE WINTER L., *De projecten van Huib Hoste (1881-1957) te Brugge door 1914, onuitgegeven licentiaatsverhandeling*, K.U.Leuven, Faculteit Letteren, Kunstwetenschappen, 2002.
- (9) Gegevens van Rudi Hoste, kleinzoon van de architect.
- (10) Gegevens van Jos Bernaerts.
- (11) DE BAERE, P.C., *Joe English*, onuitgegeven doctoraat, Universiteit Gent, Letteren en Wijsbegeerte, Kunstgeschiedenis, z.d..
- (12) Brieven van Huib Hoste aan Martha Van de Walle, privé-bezit.
- (13) Brieven van Huib Hoste aan Martha Van de Walle, privé-bezit.
- (14) Gegevens uit: VANDAMME L. en ROSENHOJ J., *Brugge diamantstad*, Brugge, (1993). Met dank aan Jan Ester, Monumentenzorg Stad Brugge en Jan d'Hondt, Stadsarchief Brugge voor deze verwijzing.
- (15) Achiel Geeraardijn was de broer van de militante Vlaamsgezinde priester Mauritz Geeraardijn. Hij was tevens eigenaar van drukkerij Excelsior, die in 1930 Hoste's boek ‘Van wonen en Bouwen’ zou uitgeven. Martha Van de Walle liet tussen 1931 en 1943 verschillende meubels ontwerpen door Hoste. Zij was jarenlang de trouwe secretaresse van Cyriel Verschaeve. Advocaat Joris Lens, voor wie Hoste in 1935 in Mechelen een woning ontwierp, stond eveneens bekend om zijn Vlaamse overtuiging.
- (16) VAN DER PERREN J., e.a., *Huib Hoste, architect en meubeldesigner*, Gent, 1980, p. 16.
- (17) DE GEEST F., *Huib Hoste (1881-1957). De relatie architectuur-meubilair tijdens het interbellum*, 1999.
Niet-gepubliceerde verhandeling voorgedragen tot het bekomen van het getuigschrift van antiekhandelaar.
- (18) VAN DER PERREN J., e.a., op. cit., p. 35.
- (19) VAN DER PERREN J., e.a., op. cit.
- (20) HOSTE H., *Kleur en architectuur*, Ruimte, 1955, nr.2, p.8.
- (21) Met dank aan Marlise Bastiaens voor deze informatie.
- (22) Voorzichtigheid is geboden bij het gebruik van de term Kubisme. Hoste zelf zegt hierover: “ (...) omdat het geen historische krullertjes vertoont menen de kenners geestig te doen door je werk kubistisch te noemen, blijkbaar niet wetend dat dit woord met een zeer bijzondere betekenis aan zekere schilderijen gegeven werd en bij architectuur niet van pas komt!”, HOSTE H., *Het Noordzee-Theater te Knokke*, St. Lukasarchief, Brussel, z.d.
- (23) De drie kleuren zijn te zien op kleurenfoto's in het bezit van de familie Vandemeulebroecke, momenteel is enkel de combinatie van de kleuren groen en wit overgebleven op het schrijnwerk. Dit zijn kleuren die vaak voorkomen bij tijdgenoten van Hoste, bijvoorbeeld E. Van Steenberghen, Paul Smekens, e.a.
- (24) HOSTE H., *Manifest voor Bouwkunst*, De Driehoek, 1925, nr. 8/9.
- (25) Ook bekend onder de naam ‘Van Canneyt’.
- (26) Deze conclusies zijn voorlopig – ze dienen verder onderbouwd te worden door meer onderzoek op het terrein.
- (27) Tekening nr. 44, bundel nr. 320, “Beschildering der muren woonkamer”, privé-archief, Brugge. Van de woon- en eetkamer

◀ Reconstructie op ware grootte van een deel van een wand van de woonkamer.
Oorspronkelijke hoekkast geïntegreerd
(foto Oswald Pauwels)

- zijn meerdere tekeningen bewaard in privé archief; een aantal tekeningen van de meubels (nrs. 37, 38, 40, 42), ontwerp van een tapijt (tekening nr. 46), ontwerp van de betegeling van de schouw (tekening nr. 35) en enkele niet genummerde ontwerpen van de glasramen en enkele aquarellen van de kleurencomposities.
- (28) Piet Mondriaan schrijft het volgende over de "beelding" in de schilderkunst: "Het tot bepaaldheid stellen der kleur houdt in: ten eerste, de herleiding van de natuurlijke tot de primaire kleur, ten tweede, het reduceren der kleur tot vlakheid en ten derde het afsluiten van de kleur- zóo, dat zij als eenheid van rechthoekige vlakken verschijnt" (...) "primaire kleur slechts bedoeld in den zin dat de kleur als grondkleur optreedt. De primaire kleur verschijnt alzoo zeer betrekkelijk- het principieel is, dat de kleur vrij is van het individuele (...)", MONDRIAAN P., *De Beelding in de schilderkunst*, De Stijl, 1918, 3, p. 29-30.
- (29) HOSTE H., *Kleur en architectuur*, Ruimte, 1955, nr.2, p.10.
- (30) HOSTE H., *De Woning*, Antwerpen, 1948.
- (31) Het hoeft niet gezegd dat het geen evidentie is om in een bewoonde en gemeubelde ruimte kleuronderzoek te verrichten. Gelukkig was er de toestemming en veel goede wil van de huidige eigenaar, architect V. Dauwe, die in maart 2002 de woonkamer gedurende een paar dagen ter beschikking stelde voor het stratigrafisch onderzoek.
- (32) K.U.Leuven Universiteitsarchief, P64 Huib Hoste, documentatie kleur V, documentatie verlichting.
- (33) Technische documentatie van Wallfast verf, Colorin. K.U.Leuven Universiteitsarchief, P64 Huib Hoste, documentatie kleur V, documentatie verlichting.
- (34) De kleuridentificatie werd gedaan met behulp van de NCS11 code: NCS = Natural Color System®, dit is een internationale code waarmee alle mogelijke kleuren kunnen worden omschreven (met uitzondering van fluo- en metaalkleuren). De kleurenwaaier bevat 1750 kleuren. Hierbij dient wel opgemerkt dat elke kleuri-identificatie (NCS, RAL, ...) steeds een benadering is.
- (35) Een verdwenen verbouwing van het interieur uit 1927 van de familie De Lille uit Maldegem. De familie beschikt nog over een aantal oude familiefoto's, waarop de schouw duidelijk zichtbaar is.
- (36) Een verdwenen interieur in een neoclassicistisch herenhuis. De opdrachtgevers, de familie Vanneste- Duyvewaardt, beschikken nog over een aantal oude familiefoto's, waarop de schouw duidelijk zichtbaar is. Het neoclassicistisch interieur bleef grotendeels behouden, maar Hoste ontwierp de eetplaats met zithoek achteraan de woning. Volgens de familie waren de deuren, de ingebouwde kasten en de wanden beschilderd met een compositie van rode, zwarte groene en blauwe streken en bestond de vloer uit witte tegels waarin rode tegels geometrische figuren vormden. Ook was er een schouwmantel met zwarte tegels en roze marmer. Tijdens een verbouwing aan het interieur tijdens de jaren zeventig verdween deze inbreng van Hoste jammer genoeg volledig.
- (37) ©RAL is een semi-officiële Duitse kleurencollectie die oorspronkelijk gebruikt werd als kleurstandaard in de Duitse industrie.
- (38) HOSTE H., *De Woning*, Antwerpen, 1948.
- (39) Het meubilair en de tekeningen bevinden zich thans in privé-bezit.
- (40) SMETS M., op. cit., p.140.
- (41) Hoste had de gewoonte om zijn geknoopte tapijten door de opdrachtgevers zelf te laten uitvoeren.
- (42) KUPER M., e.a., *Gerrit Rietveld*, Utrecht, 1992, p. 73-73.
- (43) KUPER M., e.a., op.cit., p. 69.
- (44) SEMBACH K.-J., e.a., *Meubeldesign van de 20ste eeuw*, Hedel, 1989, p. 17.
- (45) VAN DER PERREN J., *Huib Hoste, architect en meubeldesigner*, Gent, 1980, p. 17.
- (46) KUPER M., op. cit., p. 92.
- (47) De firma Sigma sponsorde alle verf om dit experiment (proefopstelling op ware grootte en een maquette op schaal 1/10) te kunnen uitvoeren. De wanden werden vervangen door MDF-platen. Het hout werd voorzien van een grondlaag en twee afwerkingslagen.
- (48) HOSTE H., *Kleur en architectuur*, Ruimte, 1955, nr.2, p.10.
- (49) BUYLE M., en MANDERYCK, M., *Wonen in een schilderij, de conservering en restauratie van Jozef Peeters' atelierflat (1926) in Antwerpen*, M&L, 17, 6, p.4.
- (50) BUYLE M., en MANDERYCK, M., *ibid.*
- (51) HOSTE H., *Waar het om gaat*, Bouwkunst en Wederopbouw, 2de jaargang, 6, p. 134.

Veerle De Houwer is kunsthistorica en consulente erfgoedzorg van de Afdeling Monumenten en Landschappen.

Piet Swimberghe is kunsthistoricus en redacteur van het tijdschrift Weekend Knack.

Ann Verdonck is architect en is momenteel assistent aan de VUB, departement Toegepaste Wetenschappen, vakgroep ir. architectuur.

Roger Deneef, Lydie Mondelaers &
Susanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck

HET SINT-KAMILLUSGESTICHT TE BIERBEEK, MONUMENT VOOR EEN LEVENSBESCHOUWING

De kapel van het
Sint-Kamillusgesticht
te Bierbeek
(foto O. Pauwels)

De 50 meter hoge toren van het Sint-Kamillus-gesticht op de 'Krijkelberg' te Bierbeek is een baken in het landschap ten oosten van Leuven en ook de watertoren van een rond 1930 gebouwd psychiatrisch instituut. De symmetrische en hiërarchisch-organische uitbouw (met de kerk in het midden) en de tuinaanleg rond de diverse eenheden en paviljoenen geven uitdrukking aan een welomschreven religieus, sociaal en therapeutisch project. In het kader van de inventaris van historische tuinen en parken, waarvan een eerste deel (betreffende Holsbeek, Lubbeek en Tielt-Winge) zopas is verschenen, werd ook voor Sint-Kamillus belangstelling getoond.

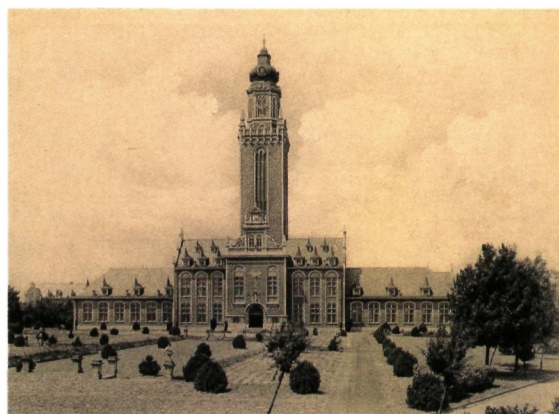
KULTURKAMPE, PSYCHIATRIE EN MODERNE BOUWTECHNIEK

Tussen 1928 en 1933 werd op de Krekelberg (dialectisch als Krijkelberg uitgesproken en meestal ook zo geschreven) te Bierbeek door de v.z.w.d. 'Broeders van Liefde' een gesticht voor "*behoeftevolle krankzinnige mannen*" (1) gebouwd. Op een terrein van ruim 43 hectare werd een gebouwencomplex opgetrokken waarin, volgens een jubileumboek (2), niet minder dan "17.500 m³ metselwerk, 5.500 m³ beton met een bewapening van ruim 750 ton ijzer, en 1.700 m³ witte Franche bouwsteen" werden verbruikt. Ondanks de traditionalistische vormgeving – meestal simplificerend omschreven als 'Vlaamse renaissance' – werd gebruik gemaakt van moderne materialen en bouwtechnieken: "*Deze gebouwen*

zijn brandvrij : geen houten planchers, doch overal smaakvol gekozen ceramiekvloeren. Geen stukje hout werd voor de bekapping gebruikt: alles ijzer, steen, beton, met leien daken". De architect was Alphonse De Vyvere, die op hetzelfde moment voor dezelfde bouwheer een gelijkaardig maar veel bescheidener complex bouwde in Beernem (West-Vlaanderen). De jubileumauteur omschrijft de structuur als "een symmetrisch geheel, waarvan de aslijn den hoofd-entree, het Mariapaviljoen, de centrale badzaal, de kapel en het keukengebouw snijdt. Links en rechts van deze lijn bevinden zich op enkele tientallen meter afstand de overige paviljoenen; terwijl buiten dit symmetrisch geheel, rechts vooraan, de Aalmoezenerswoning en het lazaret gebouwd zijn, en op enkele honderden meter afstand, tegenover het station, de twee villa's der geneesheren".

Het instituut was voorzien op 870 zielen. Zielen mag hier vrij letterlijk worden opgevat, gezien de sfeer waarin het project tot stand kwam en de ambities van de protagonisten. Kardinaal Mercier was in 1926 gestorven maar zijn project – een van het rooms-katholicisme doordeesemde wetenschap die alle domeinen van de menselijke kennis bestrijkt – was nog springlevend. Niet alleen het heil van de patiënten, maar ook dat van de verzorgers werd nagestreefd, "*pour ne pas arriver à devoir laisser aux universités anticatholiques ou areligieuses la formation des médecins belges, la plus influente des classes dirigeantes*", zoals de Leuvense rector monseigneur

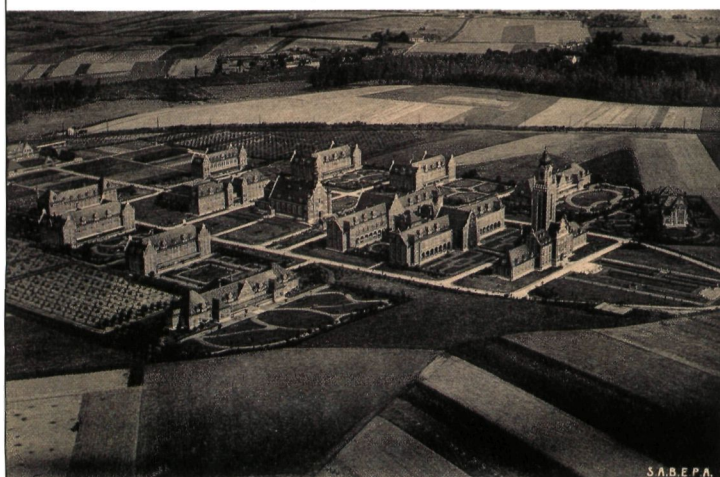

▲ Sint-Kamillus in de jaren 1940: het 'ereplein' en het administratiegebouw met de watertoren (collectie Blockx-Meulemans, Lubbeek)

Ladeuze het in 1924 uitdrukte in een brief aan de provinciale overste van de Broeders van Liefde, broeder Filemon (3) en – enkele jaren later – "*Si nous avons aux portes de notre ville, outre l'asile de Lovenjoul, un grand asile pour hommes, notre supériorité au point de vue psychiatrique serait si grande qu'il y a tout espoir que les futurs médecins aliénistes voudraient profiter d'un milieu si favorisé*" (4). De vrije universiteit van Brussel werd als een rechtstreekse rivaal beschouwd.

Sint-Kamillus werd dus beschouwd als oefenterrein voor de medische faculteit van de katholieke universiteit van Leuven en als de mannelijke pendant van het verplegingsinstituut voor vrouwen dat in 1926, onder de naam 'Salve Mater' en gerund door de Zusters van Liefde, zijn intrek had genomen in het Groot Park te Lovenjoel, op 2 km daarvandaan (5). Zowel qua ruimtelijk concept als qua architecturale vormgeving zijn de verschillen tussen beide instellingen frappant, ondanks het paviljoenensysteem dat ze gemeen hebben en de verwijzing naar een inheemse traditionele architectuur. Waar Salve Mater zich gevestigd had in het 'bosquet' aan de rand van een bestaand park, het Groot Park uit de nalatenschap van Karel-Victor de Spoelberch, werd Sint-Kamillus ingeplant in een (op de oude hoeve Krekelberg na) maagdelijke site: een vruchtbare leemkouter (6), die door de betrokken landbouwers overigens niet zonder slag of stoot – in een paar gevallen mits onteigeningen – werd prijsgegeven (7).

▼ Het Sint-Kamillus-gesticht in vogelperspectief, vlak na de voltooiing in 1933; op de achtergrond de beboste vallei van de Molenbeek (archief provinciale laat Broeders van Liefde, Gent)

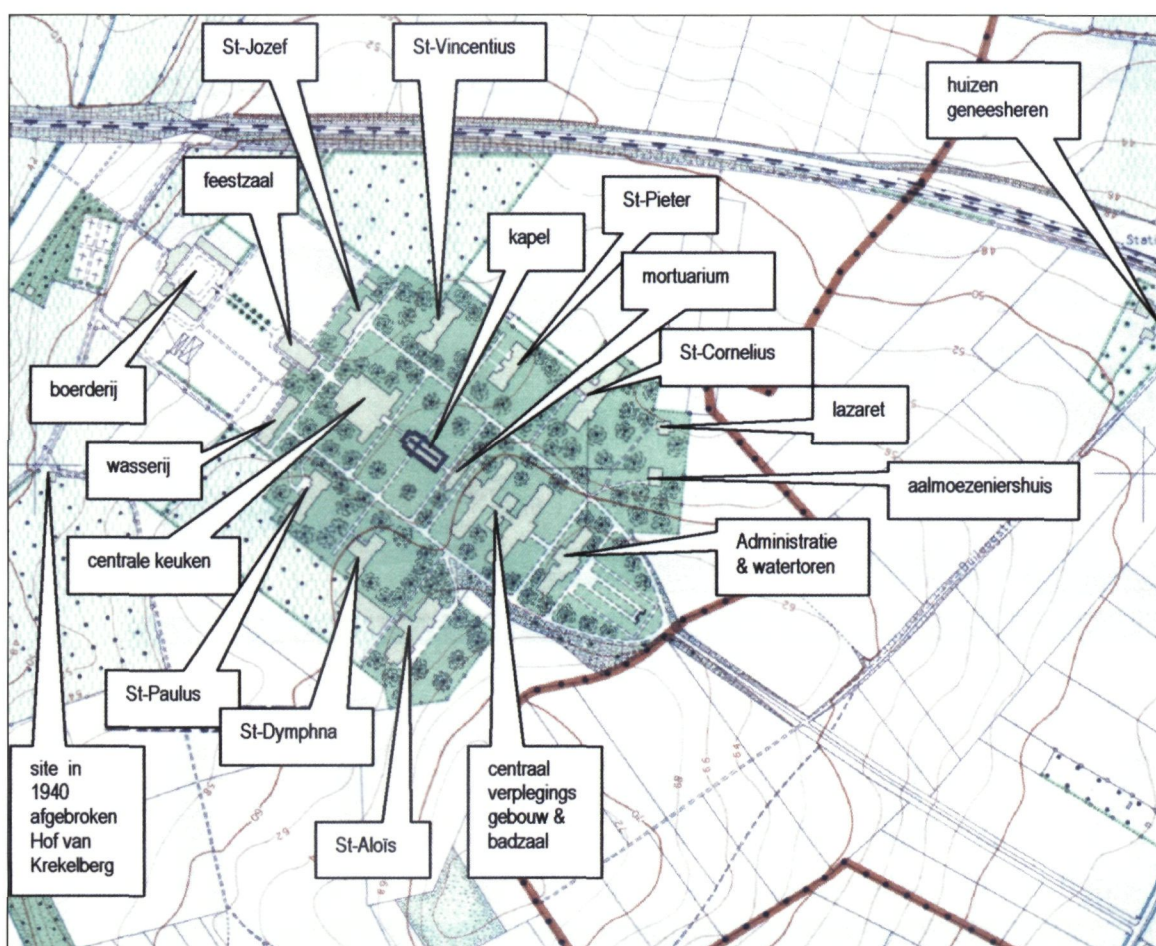

ARCHITECTUUR EN RUIMTELIJKE ORDENING ALS METAFOOR

In Lovenjoel werd de ordening van het complex grotendeels gedictieerd door de bestaande structuur, het wegenpatroon van het 'bosquet' in het kasteelpark; op de Krekelberg te Bierbeek kon de ontwerper, ongehinderd door bestaande structuren of elementen, zijn inzichten (of deze van de bouwheer) uitwerken. De strakke symmetrie, de locatie van de diverse functies, de hoogte en het ruimtebeslag van de gebouwen, weerspiegelen naast de toen gangbare opvattingen over psychiatrische verpleging ook een duidelijk waardensysteem. De strijdvaardigheid die uit de brieven van monseigneur Ladeuze spreekt wordt als het ware belichaamd in het grondplan en (van opzij gezien) de skyline, die aan een slagschip doen denken: de kerk en het dodenhuisje in het spreekwoordelijke midden, de 'boerderij' (fysische motor van het systeem) in de achtersteven en, als 'hoofdmast' of 'boegbeeld', een 50 m hoge toren die het administratiegebouw (commandobrug) bekroont en het hoogste punt van het terrein

inneemt. Het gaat om een watertoren met circa 200 m² inhoud; de vormgeving, de gelijkenis met de toren van de universiteitsbibliotheek op het Ladeuzeplein te Leuven, zou kunnen verwijzen naar de band met de universiteit. De strakke symmetrie van het complex wordt aan 'bakboord'-zijde getemperd door het aalmoezeniershuis met daarachter het lazaret en – op veilige afstand, bij het station van Korbeek-Lo – de twee doktersvilla's.

Een interpretatie van streekeigen historische stijlen komt bij Sint-Kamillus tot uiting zowel in het materiaalgebruik als in de decoratieve afwerking en geveldetailering: geveltoppen met voluten, pinakels en frontons; het contrasterend gebruik van baksteen en witte natuursteen; hoekkettingen; de uitwerking van de talrijke dakvensters; gevelhoge boognissen en boogfriezen; zelfs de Lodewijk XV-getinte vensteromlijstingen van de kapel. De gebouwen van Salve Mater vertonen daarentegen een strakker lijnenspel, dat bovendien nog geaccentueerd wordt door speklagen (horizontaal) en risalieten of lisenen (verticaal).

◀ Het Sint-Kamillus-gesticht in 1953 (op kaartblad 32/2/6, originele schaal 1/5000, uitgave Ministerie van Openbare Werken & Wederopbouw, 1958)

► Lenôtre gereïncarneerd in Sint-Kamillus te Bierbeek: neoformele aanleg tussen het administratiegebouw en het centraal verplegingsgebouw, vlak na de voltooiing in 1933 (archief provinciaal Broeders van Liefde, Gent)

DE TUINAANLEG

Alle paviljoenen, met uitzondering van Sint-Jozef, zijn via een terras verbonden met een eigen tuin, die door het kadaster ook met een eigen perceelnummer werd bedacht. De oppervlakte van deze tuinen, die de ruimte tussen de paviljoenen opvullen, schommelt rond de 20 are. Zij waren omsloten door hagen, behalve bij Sint-Dymfna – min of meer het strafkwartier van de instelling – waar een

▼ De informele tuin voor het Sint-Pauluspaviljoen vlak na de voltooiing in 1933 (archief provinciaal Broeders van Liefde, Gent)

metalen afsluiting werd aangebracht, en bij Sint-Jozef, een 'open' paviljoen bestemd voor 'betrouwbare', zelfredzame patiënten (8). De hier gereproduceerde luchtopname uit 1933 – het dolomiet was toen nog vers en de beplantingen klein – laat het aanlegpatroon uitkomen met een duidelijkheid die door het uitgroeien van de beplantingen en het minder intensieve onderhoud teloorving.

De watertoren en het middenrisaliet van het administratief gebouw worden als het ware weerspiegeld in de grote paraboolvormige parterre, die de 'voorstevan' vormt, door twee evenwijdige paden die een verzonken ruimte (met momenteel een waterbekken) omsluiten. Deze ruimte wordt gestoffeerd met siervazen, snoeivormen van gewone buxus (*Buxus sempervirens*) en Ierse taxussen (*Taxus baccata* 'Fastigiata') en, aan de basishoekpunten van de parabool, plantsoentjes met hoogstammige bomen. De ruimte tussen het administratiegebouw en het gebouw met bad- en therapiezalen (dat een grondplan heeft van een dubbele E in spiegelbeeld) bevinden zich twee rechthoekige, kruisvormig ingedeelde grasparterres met een rechthoekig kruisveld. Op een ansichtkaart die de toestand weergeeft vlak na de aanleg kan men de randbeplanting van deze ruimte zien: een gemengde struikenborder op een convex plantvlak met golvende contouren, waarin ook enkele bomen – meestal bruine beuken (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') – werden aangeplant. Het dodenhuisje achter dit gebouw is niet zichtbaar op de luchtfoto, maar bevindt zich op een breuklijn in het (naar de boerderij toe dalende) reliëf, een talud dat benut werd voor de aanleg van een rots-tuin, waarin momenteel een Japanse vingeresdoorn (*Acer palmatum*) en diverse exemplaren goudbonte reuzenlebensboom (*Thuja plicata* 'Zebrina') staan, die ongetwijfeld (gezien hun afmetingen) tot de originele beplanting behoren.

De kapel staat min of meer in het geografische middelpunt van de aanleg en in een grote ruimte die, hellingafwaarts, begrensd wordt door de centrale keuken; deze ruimte is beplant met enkele in kegel of bol gesnoeide taxussen en, in elk van de vier grasperken, een zomerlinde (*Tilia platyphyllos*) omgeven door een ligusterhaagje. Achter de linie gevormd door het Sint-Jozefpaviljoen, de feestzaal (nog niet te zien op de luchtfoto) en de wasserij, ligt de boerderij, voorafgegaan door een grote, in vier stroken ingedeelde moestuin. Een boomgaard bevindt zich tussen de moestuin en de spoorweg (Brussel-Luik), een tweede aan de zuidwestzijde van het complex.

▲ Gesnoeide taxussen en een van de linden op het plein tussen de kapel en het Sint-Dymphna-paviljoen (foto O. Pauwels, 1999)

▼ Compacte vorm van fijnspar naast het Sint-Cornelius-paviljoen (foto R. Deneef, 1998)

► De informele tuin
voor het Sint-
Vincentiuspaviljoen
(foto R. Deneef,
1998)

Elk paviljoen heeft zijn eigen tuin volgens een eigen ontwerp en – paarsgewijze volgens de symmetrie – zelfs een eigen stijl! De stoffering van de plantvlakken en bloembedden én de omkadering van de deeltuinen wijzen op inspiratie vanuit de 'Nouveau jardin pittoresque'-beweging en zorgt voor een zekere homogeniteit.

Het werk in de tuin speelde een belangrijke rol in de therapie. In de visie van Dr. Joseph Guislain,

tijdens de 19de eeuw de belangrijkste hervormer van de psychiatrische verpleging in België en de inspirator van de Broeders van Liefde, moest elke patiënt beschikken over ruimte en openheid en diende tuin- en landbouw een wezenlijk onderdeel te vormen van elke instelling voor 'zwakzinnigen'(9). De eerste gespecialiseerde instelling in België, het naar hem genoemde en door de Broeders van Liefde beheerde 'Hospice Guislain'

gebouwd in 1853-1857 (10) was nog geconcipieerd volgens het toen gebruikelijke, neoclassicistische systeem van gesloten blokken met binnenpleinen en omlopende galerijen. Bierbeek – en enkele jaren voordien al Lovenjoel – sluit aan bij het paviljoensysteem dat in Duitsland reeds in de late jaren 1860 voor hospitalen werd toegepast (11).

Vertrekkend vanaf de toren zien we langs weerszijden: afwisselend twee informele, onregelmatige tuinen, met ellipsen, cirkels, lussen; twee geometrische tuinen, waarvan één kruisvormig ingedeeld; twee informele tuinen met een pittoresk gelobd vijvertje waarover boogbrugje met leuning van takwerkimitaties in cement etc. Gezien de gespecialiseerde functie van elk paviljoen zou men geneigd zijn een verband te zoeken tussen het type van therapie of verpleging en het type van tuinaanleg, maar de (voorlopige) onvindbaarheid van elk plan of archiefstuk met betrekking tot de tuinaanleg maakt elke hypothese daaromtrent erg onzeker. Eigenaardig is ook dat zelfs in de publicaties en tijdschriften van de Broeders van Liefde het Sint-Kamillusgesticht slechts bij wijze van uitzondering ter sprake komt. De huidige directeur van Bierbeek meende dat de ontwerper een Gentse tuinarchitect was die de voornaam Wilfried droeg...

Het modulair gebruik, niet alleen van aanlegformules en stijlen, maar ook van plantencombinaties vormt een opvallend kenmerk van de aanleg. Het gaat om bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea'), hinokischijncipres (*Chamaecyparis obtusa*) en, in mindere mate, een bontbladige cultivar van gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus* 'Leopoldii'), zomerlinde (*Tilia platyphyllos*), gewone plataan (*Platanus x hispanica*) en bonte beshulst (*Ilex aquifolium* 'Argenteomarginata'). Sommige van deze bomen hebben op nog geen 70 jaar tijd respectabele stamomtrekken bereikt, bijv. tot 318 cm voor bruine beuk en 293 cm voor plataan. De belangrijkste haagvormer is liguster (*Ligustrum ovalifolium*), vaak goudbonte ('Aureum'). Gewone taxus (*Taxus baccata*) is de voornaamste leverancier van snoeivormen en frequent zijn ook de zuilvormige, zogenaamd Ierse taxussen (*T. b.* 'Fastigiata'). Een complex net van hagen en snoeivormen dat niet op de hier gereproduceerde oude luchtfoto te zien is komt aan de noordoostelijke flank van het domein voor, als afsluiting van een zone die een pepinière, zaaibedden en lage kassen omvat. Het bijbrengen van de plantkunde of de dendrologie behoorde waarschijnlijk niet tot de belangrijkste therapeutische doelstellingen, maar dit belet niet dat er alles

bij elkaar een vrij groot aantal soorten werden aangeplant en dat er minstens een dendrologisch curiosum te bewonderen valt: een monumentaal uitgegroeide compacte vorm van fijnspar (*Picea abies* 'Nidiformis' of 'Humilis') naast het Sint-Corneliuspaviljoen.

UNIEK

Op tuinarchitecturaal gebied behoort Sint-Kamillus tot de meest interessante realisaties van de regio. In tegenstelling tot vele instituten uit die periode is de oorspronkelijke aanleg en vormgeving nog vrij goed bewaard gebleven. De toevoegingen, uitbreidingen en nieuwbouwprojecten zijn hoofdzakelijk gesitueerd buiten of aan de rand van het door De Vyvere ontworpen geheel. De staat van onderhoud, ook van elementen die intensieve zorg behoeven zoals de overvloedig voorkomende snoeivormen en hagen, is in vergelijking met de meeste andere domeinen bijna uitstekend te noemen, hetgeen niet belet dat de tekenen van degradatie duidelijk zichtbaar zijn. De belangrijkste bedreiging is ongetwijfeld afkomstig van de ontwikkelingen in de psychiatrische verpleging zelf, waardoor het paviljoenenconcept hoe langer hoe meer tot het verleden gaat behoren.

EINDNOTEN

- (1) Aldus omschreven in het koninklijk besluit van 3-10-1928.
- (2) Broeder FILEMON, *Deus caritas est*, Jubileumboek ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de Broeders van Liefde, 1807-1932, 1932, p. 210.
- (3) Brief d.d. 9-10-1924 van Mgr. Ladeuze aan Broeder Filemon, geciteerd in: VANDEGAER A., *Het ontstaan en de evolutie van het psychiatrisch centrum Sint-Kamillus te Bierbeek* (licentiaatsverhandeling), K.U. Leuven, School Maatschappelijke Gezondheidszorg, Centrum voor Ziekenhuiswetenschap, 1980, p. 14.
- (4) Brief d.d. 20-4-1928 van Mgr. Ladeuze aan Broeder Filemon, geciteerd in: VANDEGAER, *op. cit.*, p. 15.
- (5) DEWINTER J. & DENEFF R., (1993): De parken van Lovenjoel (Bierbeek). *Monumenten & Landschappen* 12(1), p. 46-61.
- (6) *Zandleemgronden met textuur B horizont, fase met dikke A horizont* (Lba0), volgens SCHEYS G. & BAEYENS L., *Bodemkaart van België: kaartblad Leuven 89E*, 1959.
- (7) Cfr. overzichtsnota d.d. 19-2-1980 met betrekking tot Sint-Kamillus Bierbeek, door Br. Koenraad, Generaal Broeders van Liefde, Rome (archief Provinciaal Broeders van Liefde, Gent).

- (8) VANDEGAER, *op. cit.*, p. 28.
- (9) GUISLAIN J., *Leçons orales sur les phrénopathies, ou Traité théorique et pratique des maladies mentales: cours donné à la clinique des établissements d'aliénés à Gand*, Gent, Hebbelynck, 1852, p. 340.
- (10) *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen (4nc), stad Gent, 19de- en 20de-eeuwse stadsuitbreidingen*, 1982, p. 99-103; STOCKMAN R., Mijmeringen, Gent, Guislain museum, 1988.
- (11) PEVSNER N., *A history of building types*, London, Thames and Hudson, 1976, p. 156.

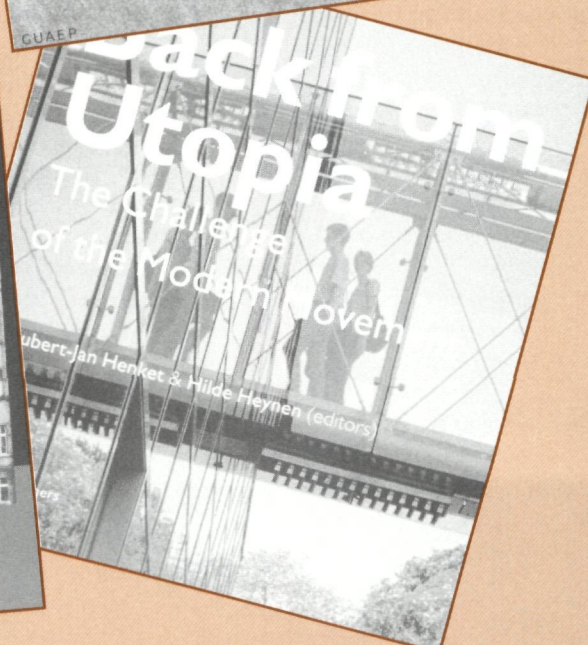
*Suzanne van Aerschot-Van Haeverbeeck,
Consulent Werelderfgoed bij de Afdeling Monumenten en Landschappen.*

*Roger Deneef, Adjunct van de Directeur,
ROHM Vlaams-Brabant, Cel Monumenten en Landschappen.*

*Lydie Mondelaers, Adjunct van de Directeur,
ROHM Vlaams-Brabant, Cel Monumenten en Landschappen.*

Nr. 117
Bijlage bij
M&L 21/5
sept.-okt.
2002

Tentoonstelling

Marjan Buyle

HANS VREDEMAN DE VRIES (1526-1609) TUSSEN STADSPALEIZEN EN LUCHTKASTELEN DE WERELD IS EEN TUIN

Door het uitgebreide oeuvre, zowel op het gebied van architectuurontwerpen als andere kunstuitingen, van Hans Vredeman de Vries, werd de renaissancestijl met verve in de Antwerpse metropool geïntroduceerd. Door de Italiaanse kunstenaarsbiograaf Giorgio Vasari beschreven als een grootmeester op het gebied van het perspectief, bekwaamde Vredeman de Vries zich eerst als schrijnwerker, dan als glaszilder. In 1548 wordt hij ingeschreven als poorter in Antwerpen, waar hij onder leiding van Pieter Coecke van Aelst onder andere meewerkt aan de triomfbogen voor de Blijde Inkomst van Karel V. Hij bestudeert zeer grondig de Italiaanse traktaten en voorbeelden van perspectief, al blijkt hij zelf nooit in Italië geweest te zijn. Hij ontwikkelt zich al snel tot een grootmeester in het ontwerpen van renaissancestijl architectonische achtergronden. Ook is hij werkzaam als frescoschilder, waarbij hij talrijke woonsten van rijke burgers in Antwerpen en Brussel versiert, alsook de toenmalige pronkzaal van het Antwerpse stadhuis. Zijn gravures met ornamenten worden in 1555 gedrukt en kennen een groot succes. Zijn invloed is onder andere merkbaar in de fragmenten muurschilderingen, die de laatste jaren ontdekt werden in Antwerpse burgerhuizen in de omgeving van de Grote Markt, waar dit soort ornamentiek telkens opnieuw in verschillende variaties gebruikt werd.

Antwerpen pakt dit najaar uit met een opmerkelijke dubbeltentoonstelling: Tussen stadspaleizen en luchtkastelen in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten en De wereld is een tuin in de

voor de hand liggende locatie van het Rubenshuis.

In het Koninklijk Museum staat het werk van Vredeman de Vries als perspectiefkunstenaar centraal. Tot op de dag van vandaag werkt zijn invloed door: ook tekenaars zoals Escher in de 20ste eeuw waren geobsedeerd door de spectaculaire illusie van zijn werk. In de 16de en 17de eeuw bestudeerden de kunstenaars in de Nederlanden en Duitsland zijn boeken met voorbeelden van perspectieven, ornamentontwerpen en allerhande meubilair. Zijn boeken en gravures dienden zelfs tot in de 18de eeuw nog als inspiratie-

bronnen voor bijvoorbeeld preekstoelen in verafgelegen Finse kerken! De neorenaissance van de 19de eeuw hier ten lande bladerde eveneens gretig doorheen Vredemans' werk.

In het Rubenshuis wordt gefocust op Vredemans invloedrijke prenten en publicaties voor tuinontwerpen en -decoraties. De tuin was naar klassiek voorbeeld een soort geïdealiseerd landschap voor aangename verpozing en maakte wezenlijk deel uit van woningontwerpen van de burgerij en de adel. Ook ontstond toen de behoefte aan kennis over tuinen en hun

geschiedenis en aan praktische regels en aanwijzingen voor aanleg en onderhoud. Met zijn publicatie van 1583 voorzag Vredeman de Vries in deze behoefte voor tuinontwerpen. Het model van de Rubenstuin lijkt overigens geïnspireerd te zijn op renaissancevoorbeelden, waarvan we er een groot aantal terugvinden in de prenten van Vredeman de Vries.

De tentoonstelling *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen* gaat door in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten aan de Leopold de Waelplaats in Antwerpen.

Nog tot 8 december 2002 geopend van dinsdag tot zondag van 10 tot 17 uur.

De wereld is een tuin gaat door in het Rubenshuis aan de Wapper 9-11, zelfde data en uren.

Literatuur

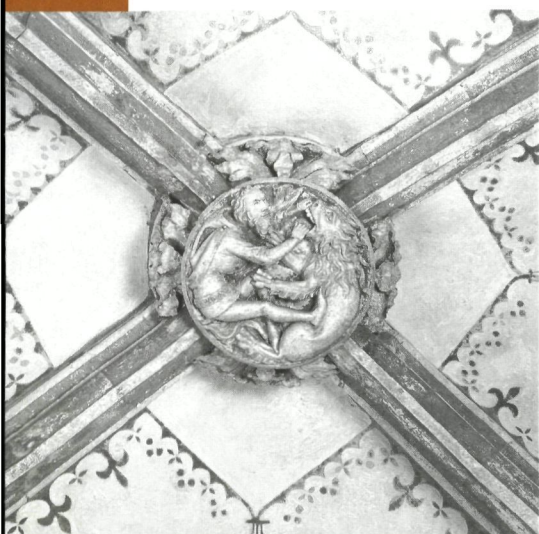
Marjan Buyle

EEN NIEUW M&L CAHIER: DE BEELDENTAAL VAN SYMBOLEN

Naast het tweemaandelijkse tijdschrift M&L waarin de actualiteit op het gebied van monumenten- en landschapszorg gevolgd wordt, is de afdeling Monumenten en Landschappen een aantal jaren geleden begonnen aan de uitgave van een reeks boeken, waarin dieper wordt ingegaan op bepaalde, niet voor de hand liggende of nog ongekende aspecten van monumenten en landschappen. De M&L Cahiers zijn ondertussen een begrip geworden. Sommige cahiers gaan over bepaalde technieken, zoals glas in lood en middeleeuwse muurschilderingen. Andere gaan over een typisch aspect van de kunstproductie in deze streken zoals Vlaamse en Brabantse gebeeldhouwde retabels of tegeltabreaus uit de art deco en art nouveau-periode. Ook over bepaalde aspecten van de landschapszorg verschenen reeds twee delen.

Het nieuwe cahier, dat onlangs werd voorgesteld, heeft een meer inhoudelijk thema gekozen: de beeldentaal van symbolen. Monumenten zijn immers mee dan mooi op elkaar gestapelde stenen en sierlijk beschildeerde muren. Ze ontstonden in een welbepaalde culturele context en ze tonen symbolen uit een bepaalde periode, maatschappijvisie, godsdienst en levensbeschouwing, functie en gebruik. Dit M&L Cahier gaat ditmaal dus niet over materialen en technieken, maar over betekenissen en context. Het begrijpen van de symbolen in monumenten van verschillende levensbeschouwingen of burgerlijke openbare en privé-gebouwen maakt uiteraard het bezoeken en het verklaren ervan veel interessanter. Maar dit niet alleen: voor een verantwoorde restauratie is de kennis van symbolen

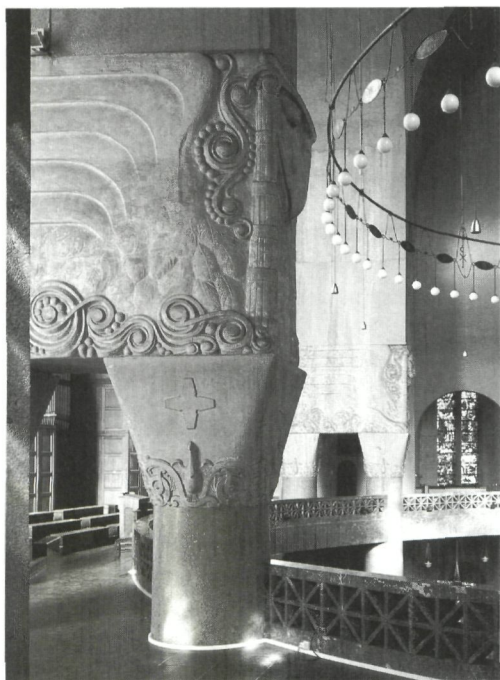

Samson in gevecht met de leeuw, als symbool voor Christus, Gewelfsleutel in de Sint-Martinusbasiliek in Halle (foto Oswald Pauwels)

een absolute must! Hoeveel fouten zijn er in het verleden – en ook nu nog – gemaakt omdat men de symbolen niet meer begreep: de heraldische symbolen, de attributen van heiligen-beelden, de voorstellingen op gevelstenen, de geraffineerde kleursymboliek in de interieurs en op de kunst-

De evangelistensymbolen op merkwaardige kapitelen in de Sint-Laurentiuskerk in Antwerpen (foto Oswald Pauwels)

werken, de verweerde en onleesbaar geworden tekens en figuren.

Het nieuwe M&L Cahier over de symbolen is evenwel geen droog handboek of naslagwerk geworden. De behandelde thema's zijn bewust zeer veelzijdig, om de nieuwsgierigheid van de lezers op te wekken en hen op een andere, meer bewuste manier naar de monumenten en hun versiering te leren kijken. Wat betekenen de heiligenattributen en waarom heeft Barbara een toren en Margaretha een draak? In het cahier leest u hoe heiligenlegendes ontstaan en hoe hieruit de attributen als herkenningssymbolen zich ontwikkelen. Ook maakt u kennis met de meest populaire heiligen uit onze streken, en met de symbolen die ze in de hand houden.

Ook op begraafplaatsen zijn tal van symbolen terug te vinden, die iets zeggen over de identiteit en de persoonlijkheid van degene die daar begraven ligt: een vijfpuntige ster, symbool van inzicht, of de ouroboros, de slang die zichzelf in de staart bijt als teken van eeuwig leven, wijzen op een vrijzinnige gezindheid. Een opengevallen boek wijst op de bijbel voor de christenen, een anker op de trouw. Veel symbolen verwijzen ook naar beroepen: een masker voor acteurs, een lier voor musici en een boot voor zeevaarders.

Ook het grondplan en de vormgeving en het materiaalgebruik van monumenten en vooral van kerken, zijn zwaar symbolisch geladen. Het koor staat altijd naar het oosten: de kant van de zonsopgang, van het licht. Een kloosterpand is vierkant, verwijzend naar de vier evangelisten. Ook de aankleding van een kerk heeft zijn betekenis: blauwe gewelven met sterren verwijzen naar het Hemels Jeruzalem. Retabels hebben kleine scènes uit het oude testament waarin gebeurtenissen van het nieuwe testament aangekondigd worden. De contrareformatie slaagde er in om dankzij nieuwe symbolen de strijd aan te binden met de protestantse hervormers. Planten- en diersymbolen, die veelvuldig

voorkomen in kerkinterieurs en op meubelstukken, hebben meestal een betekenis. Op de zitterkes van koorstoelen vindt men echte en fabeldieren, en ook grappige voorstellingen van zegswijzen en moraliserende spreken. Sommige elementen zijn uiteraard ook louter met decoratieve doeleinden aangebracht, we moeten nu ook niet in het andere uiterste vervallen en overal symbolen gaan zoeken waar er geen zijn.

Ook het gekozen materiaal heeft belang: alles wat in de buurt van het koor komt, de heiligste plaats in de kerk, wordt verguld. Belangrijke beelden worden met edelstenen verrijkt en sommige muurschilderingen met kostbare pigmenten of met zilver en goud.

De kleuren zelf zijn ook interessant. Hun betekenis is vaak heel ambivalent: het zwart als kleur van de rouw, en als favoriete kleur van de protestantse hervormers, maar anderzijds ook het prinselijk zwart van het Bourgondisch hof. Het rood als kleur van de liefde, maar in de middeleeuwen ook de kleur van de hofnar, de beul, de lepralijders. Het geel, dat voor de Romeinen de meest gewijde kleur was, degradeert in de Middeleeuwen tot een heel negatieve tint. Dit heeft ook te maken met de massale invoer van goud: goud werd dan het 'goede geel' en oker en andere goedkope pigmenten waren het 'slechte geel'. Geel wordt nu het symbool van het verraad: vaak is Judas in het geel afgebeeld en in de middeleeuwen werden huizen van wanbetalers en veroordeelden in het geel geschilderd. Geel blijft tot in onze tijden een discriminerende kleur. Denken we maar aan de verplichte Joodse davidsster en, nog recenter, de verplichting van de Taliban dat niet-moslims gele kleren moesten dragen. En zo heeft elke kleur zijn boeiend verhaal. Al deze en nog andere onderwerpen worden behandeld in het eerste deel van dit nieuwe cahier, waar traditiegetrouw enkele inhoudelijke thema's uitgewerkt worden. Ze werden geschreven vanuit de dagelijkse praktijkervaring van inspecteurs van de afdeling Monumenten en Landschappen,

met name Linda Wylleman, Christine Vanthillo, Marcel Celis, Serge Defresne en Marjan Buyle, die ook de eindredactie verzorgde. Coördinatie en vormgeving zijn van Luc Tack. Voor dit cahier konden we ook beroep doen op de medewerking van het CRKC, het centrum voor religieuze kunst en cultuur, gevestigd in de Parkabdij van Leuven. De meeste foto's in het Cahier zijn van Oswald Pauwels, die al jarenlang monumenten in Vlaanderen en omstreken op een bijzonder kunstige wijze in beeld brengt.

Het tweede gedeelte van het cahier is, eveneens volgens jarenlange traditie, een gids langs een aantal monumenten die het thema van het cahier illustreren: de lambrisering van de Sint-Pauluskerk in Antwerpen als gebeeldhouwd meditatieboek, de klassieke symbolentaal van een monument van de verlichting: het 18de-eeuwse Hotel Errera in Brussel, de romaanse fabeldieren en draken op de doopvont van Zedelgem, de sprookjesachtige wintertuin van het Instituut van de ursulinen in Onze-Lieve-Vrouw Waver, de symbolen van gerechtigheid op het gerechtshof van Dendermonde, de symbolen op het Groot Paleis van de Heizel, de Leuvense universiteitsbibliotheek als symbool van de wederopbouw na de oorlog, de Paterstuin in Turnhout met haar symbolische tuinaanleg, de beeldentaal van de vrijzinnigen in het 18de-eeuwse kasteel van Heks, het kerkhof van laken met talrijke verwijzingen naar dood, heropstanding en eeuwig leven, het monument van de arbeid in Laken met prachtige beelden van Constantin Meunier, het Volkshuis in Antwerpen met symbolische mozaïeken en zoveel meer. Een heel andere manier om monumenten te bekijken en te beleven!

De reeks van M&L Cahiers wordt uiteraard verder gezet. Op het programma: Parken en Tuinen in Limburg en Parken en Tuinen in Vlaamse Brabant, De 19de-eeuwse kunstenaarsateliers, Funeraire monumenten, en om ook nog eens een bepaalde techniek in de verf te zetten, denken we aan een Cahier over Gips.

Het M&L Cahier De beeldentaal van symbolen (en uiteraard ook de andere Cahiers) zijn te verkrijgen op de dienst Pers en Voorlichting van de Afdeling Monumenten en Landschappen, zopas verhuisd naar de 8ste verdieping van het Phoenixgebouw aan de Koning Albert II-laan 19 in 1210 Brussel. U kan daar rechtstreeks terecht bij Diane Torbeyns of via e-mail dianep.torbeyns@lin.vlaanderen.be, tel. 02/553 16 13 of fax 02/553 16 12. Voor de collega's ambtenaren geldt de speciale prijs van €40 (in plaats van €45). Het boek telt meer dan 260 pagina's met honderden fraaie kleurenillustraties.

Marjan Buyle

TUSSEN KAAI EN SCHIP. DE ANTWERPSE HAVEN- BUURT VOOR 1885

Onlangs verscheen van Jan Lampo een gedegen gedocumenteerd boek met als titel: Tussen kaai en schip. De Antwerpse havenbuurt voor 1885. In 1885 was het rechte trekken van de Scheldekaaien voltooid. Tot voor kort bevond zich daar, op een uitsprong van de Schelde, de oudste middeleeuwse stadskern. Er sneuvelen bijna zeshonderd huizen en, niet onbelangrijk, de oude Sint-Walburgiskerk, waarvoor Rubens de majestueuze triptiek met de Kruisoprichting schilderde, die nu in de kathedraal te bewonderen is. De auteur roept in dit boek dit oude middeleeuwse hart van de metropool terug tot leven. In dit gebied, dat bekend stond als de burcht, waren te vinden: het grimmige Steen, de Sint-Walburgiskerk, het schipperskwartier, de vismarkt en de rosse buurt. Het boek is een levendige kroniek geworden, gebaseerd op archeologisch, historisch en stedenbouwkundig onderzoek.

Jan Lampo, *Tussen kaai en schip. De Antwerpse havenbuurt voor 1885.* Een uitgave van het Davidsfonds. Prijs € 17,25.

Marjan Buyle

MEERSTERLIJKE MIDDELEEUWEN. MINIATUREN VAN KAREL DE GROTE TOT KAREL DE STOUTE

In het kader van de lopende tentoonstelling Meesterlijke Middeleeuwen. Miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute 800-1475, verscheen een al even meesterlijk boekwerk over deze topstukken van de West-Europese boekverluchting. Het rijk geïllustreerd kunstboek, dat eveneens in het Frans en Engels te verkrijgen is, werd bijeengeschreven door nationale en internationale specialisten ter zake, in een voor iedereen toegankelijke schrijfstijl maar gesteund op degelijk onderbouwd wetenschappelijk onderzoek. Niet de beschrijving van de concrete manuscripten uit de verschillende periodes en de opsomming van feitelijke gegevens dient hierbij als leidraad, wel de persoonlijke interpretaties van de verschillende auteurs. De essays verruimen het traditionele blikveld en nodigen uit tot een nieuwe beleving van zeven eeuwen miniatuurkunst in de Zuidelijke Nederlanden. Voor deze publicatie werd beroep gedaan op het Studiecencentrum Vlaamse Miniaturisten van de Katholieke Universiteit Leuven, onder de deskundige en bezielende leiding van professor Hubert Cardon, die daarmee het werk voortzet van de veel te vroeg overleden professor Maurits Smeyers die in 1998 bij dezelfde uitgeverij het schitterend boek Vlaamse Miniaturen publiceerde. Waar zijn boek vooral focuste op de evolutie van de miniatuurkunst, werpt de nieuwe publicatie Meesterlijke Middeleeuwen een licht op het gebruik en de gebruikers van het middeleeuwse boek: prachtige Latijnse misboeken voor de kerk, rijkversierde allegorieën voor de adellijke vrouwen, fraaie gebedsboeken voor de hoogwaardigheidsbekleders. Ook de burgers speelden in die periode een rol: hun leerkonst brengt een ware manuscriptenstroom in de meer toegankelijk volkstaal op gang. De boeken verraden de evoluerende mentaliteit. Aan het hof van Karel de Grote,

die tussen haakjes zelf niet kon lezen, worden koortsachtig manuscripten vervaardigd en verzameld in een bibliotheek, die de keizerlijke status weerspiegelde. Rond het jaar 1000, wanneer het grote Karolingische Rijk uiteengevallen is, geven de abdijen de toon aan. Met de opkomst en de groei van de steden ruimt die 'hemelse' kunst plaats voor burgerlijke realiteitszin: manuscripten als statussymbolen van een welvarende en zelfbewuste nieuwe klasse.

Meesterlijke Middeleeuwen. Miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute 800-1475. Een uitgave van het Davidsfonds Leuven. 320 pagina's met talrijke afbeeldingen van de schitterende miniaturen. Prijs € 62,50.

Marjan Buyle

DE CULTUURGESCHIEDENIS VAN DE ENGEL

Een schitterend boek voor de geïnteresseerden van de boodschappers uit hogere sferen: de engelen!. Doorheen de hele kunstgeschiedenis nemen de engelen een prominente plaats in op religieus geïnspireerde voorstellingen: de aartsengel Gabriël bij de boodschap aan Maria, de bazuinende engelen bij het Laatste Oordeel, de engel bij het legen graf van Jezus. Op schilderijen en kerkportalen, mozaïeken en retabels zien we engelen als mooie jongelingen of speelse gevleugelde kinderen. Toch zijn engelen geen uitvindingen van de christelijke wereld: in tal van oude culturen zijn ze reeds terug te vinden, zoals in Mesopotamië, in het Iran (het oude Perzië) van de twaalfde eeuw, in de antieke hellenistische kunst en bij de Romeinen, bij de hindoes en de boeddhisten. De engel maakt zijn opwachting in zowat alle culturen. Het boek gaat na hoe door de eeuwen heen over engelen werd gedacht: de soorten engelen, hun status, hun functie en verschijningsvorm. Ze worden aangeduid om onverklaarbare gebeurtenissen te duiden, en voor anderen zijn

ze dan weer een soort 'tusenwezens' die het onkenbare kenbaar maken. Boodschappers uit hogere sferen toont bekende en vooral minder bekende schilderijen, gravures, beelden en foto's uit diverse beschavingen en periodes. Een rijk en gevarieerd beeld van de cultuurgeschiedenis van de engel, met een originele invalshoek en een ongewone verrassende inhoud.

Herbert Vorgrimler, Ursula Bernauer en Thomas Sternberg, *Boodschappers uit hogere sferen. De cultuurgeschiedenis van de engel.* Een uitgave van Davidsfonds Leuven. Prijs € 49,95.

Jo Braeken

VREEMD GEBOUWD

Het gebeurt niet vaak dat er boeken op de markt komen die een overzicht bieden van zowel renaissance en barok, chinoiserieën en classicisme, neogotiek en egyptomanie, eclecticisme en turquerieën. Om eerlijk te zijn, eigenlijk is dat nog nooit gebeurd.

Elk afzonderlijk komen die stijlen goed aan bod in een breed gamma van hoogst wetenschappelijke naslagwerken over tentoonstellingscatalogi tot glossy salontafelboeken, en ook chronologische overzichten, zoals de Lannoo-reeks over architectuur (*Architectuur in België*), blijken een beproefd concept. Toch gaapt er steevast een kloof tussen enerzijds de evidente, ingeburgerde stijlen die de westerse kunstgeschiedenis heten te markeren – van renaissance over barok in de 16de en 17de eeuw tot en met het recente modernisme en postmodernisme – en anderzijds de kleurrijke waaier van Spaans-moorse, Indische en Perzische vormen, van chinoiserieën en egyptomanie. Laatstgenoemde reeks wordt gegroepeerd onder de term exotisme en komt doorgaans onder die noemer in de belangstelling, of nog als een fundamenteel aspect van bij voorbeeld het fenomeen folies en tuinfabriekjes.

Nochtans valt er veel voor te zeggen om de kloof tussen die twee kunstmatig van elkaar gescheiden groepen

dicht te schrijven: ze zijn immers met elkaar verstrengeld. Alleen al omdat ze chronologisch een geheel vormen – vanaf de 17de eeuw maken exotische vormen deel uit van de bouwpraktijk, naast en samen met de stijlen die doorgaans met de opeenvolgende époques in verband gebracht worden – maar ook omdat het geheel van al die stijlen, modes en/of rages een coherent verhaal vertelt over de westerse beschavingsgeschiedenis. Confrontatie met nieuwe of vernieuwde vormtalen lokte een veelheid van reacties uit, zoals beïnvloeding, passieve adaptatie, creatieve herbronning en innovatie. Denk maar aan de Franse gotiek, en de waaier van soms merkwaardige plaatselijke varianten daarop in heel Europa, of vergelijk de renaissance in Denemarken, in sterke mate schatplichtig aan de Nederlandse variant, met het Italiaanse origineel: een wereld van verschil.

Op een ander, eerder antropologisch getint niveau, dienen zich nog fundamenteeler inzichten aan. Doorheen de verschillende reacties van een bepaalde beschaving op nieuwe fenomenen – adoratie, interesse, adaptatie, recuperatie, verbastering, afwijzing, ... – situeert die beschaving zich ten opzichte van andere culturen en uiteindelijk ook ten opzichte van zichzelf. Dit geldt bij uitstek in de bouwkunst, per definitie manifest aanwezig in het straatbeeld, steeds aanwezig in ieders leefwereld en daarom een uitstekende graadmeter van een waarden- en normenpatroon. Een concreet voorbeeld biedt de Chinese vormtaal, die in het westen nooit is geëvolueerd tot een ingeburgerde stijl, maar herleid werd tot een exotisme dat slechts een rol speelde bij de aankleding van weinig prestigieuze gebouwen of zones, die bovendien altijd met ontspanning en plezier gerelateerd waren: tuinkamers, veranda's, paviljoentjes. Hetzelfde lot ondergingen ook Arabische, Turkse en Perzische vormen en motieven: die kwamen gegarandeerd in rookkamers, spektakelzalen en cinema's terecht. De interesse voor het oosten reikte blijkbaar slechts niet verder dan exotische fascinatie, en was niet onbaatzuchtig: precies die activiteiten die niet strookten met het zelfbeeld van de eigen, westerse

beschaving – van 'dolce far niente' over zorgeloos vertier tot en met wufte pleziertjes, konden moeiteloos plaatsvinden in de maskerade van een oosterse omgeving. Aan de andere kant van het spectrum diende zich de vormtaal van de oude Griekse en Romeinse culturen aan als een klassiek, flexibel en normgevend repertorium, uiterst geschikt om zwaartepunten van een samenleving te veruiterlijken: rechtspraak, bestuur, beschaving, wetenschap.

Vreemd gebouwd is er in geslaagd om deze gelaagdheid op een bevattelijke en aantrekkelijke manier voor te stellen. Daardoor is het boek niet alleen een alternatieve geschiedenis van de westerse architectuur van de laatste vijf eeuwen, maar biedt het ook een verhelderende kijk op het fenomeen architectuur als sociale en culturele zingeving. Na een inleidend hoofdstuk volgen rijk gedocumenteerde bijdragen over renaissance, barok, de 18de eeuw, chinoiserieën, egyptomanie, oriëntalisme, eclecticisme, neogotiek, neo-Vlaamse renaissance en de bouwpraktijk in Belgisch-Kongo. Bij elk van die hoofdstukken horen een of twee case-study's, allemaal gesitueerd op het grondgebied van de provincie Antwerpen (het provinciebestuur is opdrachtgever en mede-uitgever van de publicatie). Werkelijk al deze bijdragen, samengesteld door een groep van liefst vijftien auteurs, brengen heel wat nieuwe gegevens en inzichten aan, maar daar blijft het niet bij: als extra zijn werkinventarissen toegevoegd over chinoiserieën en oriëntalisme in België. Ze maken duidelijk dat beide fenomenen meer verspreiding hebben gekend dan vooraf kon vermoed worden, en geven meteen ook aan dat verder onderzoek wenselijk én mogelijk is. Het resultaat is een lijvig boekwerk met een schat aan iconografisch materiaal.

Vreemd gebouwd
Westerse en niet-westerse
elementen in onze architectuur
Stefaan Grieten (red.)
Provinciebestuur Antwerpen en
Brepols Publishers NV
518 p., ISBN 90-5622-042-X

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

Henri Sauvage

ou l'exercice du renouvellement

Jean-Baptiste Minnaert

Parijs, Editions Norma, 2002, 416 p.,
ISBN 2-909283-63-1

Indrukwekkende, rijk gedocumenteerde monografie met chronologisch opzet, gewijd aan leven en werk van de Franse architect Henri Sauvage (1873-1932), die op jonge leeftijd met gebouwen als de Villa Majorelle in Nancy uitgroeit tot één van de grootmeesters van de art nouveau, vervolgens met de *immeubles à gradins* vernieuwing brengt in de sociale woningbouw, met de *Studio-building* en *La Samaritaine* de esthetiek van de art deco definieert, en op het einde van zijn leven met het warenhuis *Decré* het modernisme in de vitrine plaatst.

Le Corbusier before Le Corbusier

Applied Arts, Architecture, Painting, Photography, 1907-1922

Stanislaus von Moos en Arthur Rüegg (red.)

New Haven, Yale University Press,
2002, 322 p., ISBN 0-300-09357-8

Prachtig geïllustreerde tentoonstellingscatalogus (Baden en New York) met een overzicht van het vroege werk van Pierre Edouard Jeanneret, met name de architectuur, de meubelen en interieurontwerpen uit de periode 1912-1923 in zijn geboortestad La Chaux-de-Fonds, en zijn zes maanden lange *voyage d'orient* in 1911. Inleidende essays handelen naast deze hoofdthema's over de vele invloeden in zijn vormingsproces, de rol van de gotiek en de klassieke traditie in zijn architectuurontwikkeling. Het catalogusdeel commentarieert het werk in een 50-tal thematische categorieën.

The minimum dwelling

Karel Teige (vertaling en inleiding Eir

Dluhosch

Cambridge, The MIT Press, 2002,
412 p., ISBN 0-262-20136-4

Eerste Engelse vertaling van *Nejmen?i byt*, een van de meest radicale programmatische geschriften uit het interbellum en een blauwdruk van een nieuwe levensvorm voor het proletariaat, in 1932 geschreven door de veelzijdige publicist Karel Teige (1900-1951), het 'enfant terrible' van de Tsjechische avant-garde. Geïllustreerd met talloze voorbeelden biedt het boek met wetenschappelijke precisie een status quo van de collectieve huisvesting volgens de CIAM-ideologie.

Barragan

Space and Shadow, Walls and Colour

Danièle Pauly

Basel, Birkhäuser, 2002, 232 p.,
ISBN 3-7643-6679-6

Kleurrijk geïllustreerde monografie over de Mexicaanse architect Luis Barragán (1902-1988), met een chronologisch overzicht van zijn leven en werk, opgevat als een nauwgezette zoektocht naar de bronnen van zijn architectuurtaal: een versmelting van tal van invloeden – de vernaculaire architectuur van zijn jeugd, de mediterrane sprookjestuinen van Ferdinand Bac, de plastiek van het Europese functionalisme – tot een sensitief universum van zon, schaduw, ruimte en kleur.

Alfred Hardy 1900-1965

Iwan Strauven

Gent, Ghent University Architectural
and Engineering Press, 2002, 80 p.,
ISBN 90-76714-14-2

Verzorgde monografie over 'selfmade man' en 'constructief entrepreneur' Alfred Hardy (1900-1965), een vergeten figuur uit onze naoorlogse architectuurgeschiedenis. Zijn opmerkelijkste realisatie, de cirkelvormige vliegtuighangars van Grimbergen uit 1947, betonnen paddestoelconstructies met een gewaagde overkraging, behoorde nochtans tot de weinige

Belgische realisaties uit deze periode die in het buitenland werden opgemerkt. Zijn latere projecten, van woningen tot torengebouwen, waren gebaseerd op dit zelfde constructief principe.

Architecture in the Age of Stalin *Culture Two*

Vladimir Paperny
Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 371 p., ISBN 0-521-45119-1

Cultuurhistorische studie over de omwenteling van de architectuur in het Rusland van Stalin, waarbij de constructivistische avant-garde vanaf de jaren 1930 plaats maakte voor een centralistisch gedetermineerd monumentaal classicisme, een evolutie die niet alleen toe te schrijven is aan de absolute wil van Stalin en de Communistische partij, maar evenzeer werd geconditioneerd door geldende culturele mechanismen en cycli van botsende trends, door de auteur gedefinieerd als Cultuur Eén en Twee.

Het huis in de 20ste eeuw

Richard Weston
Bussum, Thoth en Tielt, Lannoo, 2002, 272 p., ISBN 90-6868-311-X

Ruim geïllustreerd overzicht van de veelheid aan experimenten, theorieën, stijlen, vormen en materialen die het ontwerp van het moderne woonhuis hebben bepaald, en de veranderende manier van leven weerspiegelen. Aan de hand van talloze verhalen van zowel grensverleggende als minder bekende woonhuizen worden op zeer toegankelijke wijze, chronologisch een aantal thema's behandeld – het huis als kunstwerk, machines om in te wonen, klimaat en cultuur, de Amerikaanse droom, het Scandinavisch modernisme, het postmodernisme – en gesitueerd in de belangrijkste architectuurstromingen uit de 20ste eeuw.

Back from Utopia

The Challenge of the Modern Movement

Hubert-Jan Henket en Hilde Heynen (red.)
Rotterdam, 010 Publishers, 2002, 412 p., ISBN 90-6450-483-0

Bundel met tweeënveertig bijdragen door architecten en architectuurhistorici, samengesteld op initiatief van DOCOMOMO, als een kritische reflectie en een hernieuwde evaluatie van de 'Moderne Beweging', zowel met betrekking tot de betekenis in het verleden als de relevantie voor de toekomst, en het vraagstuk van het behoud en de herwaardering. Onder de vorm van essays en studies, maar ook cartoons, collages, fotoreportages en gedichten, worden de waarden van het modernisme, de veelheid aan manifestaties, de banden met het kolonialisme, de niet vervulde beloften en de gerezen paradoxen, vanuit een veelheid aan invalshoeken aan de orde gesteld.

Art Deco and Modernist Carpets

Susan Day
Londen, Thames & Hudson, 2002, 224 p., ISBN 0-500-51081-4

Prachtig geïllustreerde naslagwerk over het ontwerp en de productie van het art deco en modernistische tapijt uit de periode 1910-1945, zowel origineel werk van designers en kunstenaars als naar patronen uit modelboeken. De nadruk ligt op Frankrijk en Duitsland, met onder meer Süe en Mare, de Ecole Martine, het Bauhaus, Delaunay en Gray, maar ook aandacht voor de evolutie in Nederland, Scandinavië, Engeland en de Verenigde Staten. België is in beide perioden ruim vertegenwoordigd met onder meer Van Huffel en De Saedeleer. Uitgebreid biografisch register.

Jean Royère

Pierre-Emmanuel Martin-Vivier
Parijs, Editions Norma, 2002, 320 p., ISBN 2-909283-70-4

Fascinerende monografie over de Franse decorateur en meubelontwerper Jean Royère (1902-1981), auteur van meer dan 1000 vaak prestigieuze

projecten over de hele wereld. Hij debuteert begin jaren 1930 in de sfeer van het functionalisme met seriematige buismeubels, maar evolueert al snel naar een vermenselijkte organische vormgeving, waarvan de *Boulecanapé* en de *Eléphantéau*-fauteuil zowat het hoogtepunt vormen, en die met een frivole kwinkslag het ornament herintroduceert dat de jaren 1950 zo ondraaglijk licht maakt.

Beschermde Cultuurpatrimonium in de provincie Antwerpen 1999-2001 Serge Migom (red.)

Turnhout, Brepols Publishers, 2002, 146 p., ISBN 90-5622-046-2

Geïllustreerd en becommentarieerd overzicht van de 141 monumenten, landschappen en dorpsgezichten, die in de periode 1999-2001 in de provincie Antwerpen werden beschermd. Zevende deel in een langlopende reeks die de in totaal 2400 beschermde objecten in deze provincie inventariseert, en de grote typologische en chronologische verscheidenheid van het onroerend erfgoed in beeld brengt.

Nieuwe architectuur in Brugge

Marc Dubois
Oostkamp, Stichting Kunstboek, 2002, 84 p., ISBN 90-5856-068-6

Boekje gewijd aan de vier hedendaagse bouwprojecten die in het kader van Brugge 2002 Culturele Hoofdstad van Europa werden gerealiseerd, als een permanente, eigenzinnige en authentieke verrijking van het stadslandschap: de brug van Jürg Conzett, het paviljoen van Toyo Ito, de heraanleg van het Kanaaleiland door West 8 en Poponcini & Lootens, en het Concertgebouw door Paul Robbrecht en Hilde Daem. Inleidend artikel met een overzicht van opmerkelijke nieuwe architectuur in de binnenstad en de periferie.

Kork

Geschichte, Architektur, Design, 1750-2002

Gerhard Kaldewei (red.)
Ostfildern-Ruit, Hatje Cantz Verlag,
2002, 196 p., ISBN 3-7757-1225-9

Cultuurhistorisch overzichtswerk over het gebruik van kurk door de eeuwen heen, met aandacht voor de grondstof, de verwerkende industrie in het noordwesten van Duitsland, en de vele toepassingsmogelijkheden, van de traditionele wijnkurk, tot allerlei bouwmaterialen zoals linoleum, dak- en wandisolatie. Het gebruik van kurk voor 18de-eeuwse modellen van antieke monumenten en voor modernistisch meubeldesign onder meer door Eileen Gray, komen uitgebreid geïllustreerd aan bod.

La Mission héliographique
Cinq photographes parcourent la France en 1851
Anne de Modenard
Parijs, Monum, Editions du patrimoine,
2002, 320 p., ISBN 2-85822-390-3

Tentoonstellingscatalogus (Parijs 2002) gewijd aan de *Mission héliographique* van 1851, de allereerste collectieve openbare opdracht uit de geschiedenis van de fotografie, die uitging van de *Commission des Monuments Historiques* onder impuls van Prosper Mérimée. Vijf uitmuntende fotografen, Baldus, Bayard, Le Gray, Le Secq en Mestral, doorkruisten het Franse grondgebied, om er de historische monumenten nog vóór hun 19de-eeuwse restauraties te fotograferen, tegelijk een mijlpaal in de geschiedenis van de monumentenzorg en van de documentaire fotografie.

The English Garden and National Identity
The Competing Styles of Garden Design, 1870-1914
Anne Helmreich
Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 282 p.,
ISBN 0-521-59293-3

Studie over de Engelse tuingeschiedenis in de periode 1870-1914, met de nadruk op het debat tussen voorstanders van het landschappelijke en van

het formele tuinontwerp tegen de achtergrond van het streven naar een nationale identiteit, de 'Englishness', waarvoor de tuin symbool stond. Onder meer Robinsons *Wild Garden*, het ideaal van de 'cottage garden', de formele intenties van de *Art Workers Guild*, het gevoerde stijlendebat en de synthese in een nationale stijl in het werk van Jekyll en Lutyens komen hierbij aan bod.

Le sauvage et le régulier
Art des jardins et paysagisme en France au XXe siècle
Jean-Pierre Le Dantec
Parijs, Le Moniteur, 2002, 263 p.,
ISBN 2-281-19144-3

Rijk gedocumenteerd overzicht van de ontwikkeling van de tuinkunst in Frankrijk in de voorbije eeuw, ingedeeld in zeven perioden: het classicisme van de Duchênes, de art nouveau van Kahn en Forestier, de art deco en het modernisme met de Vêras, Bac, Moreux, Guévrékian, Lurçat, Le Corbusier en de wereldtentoonstellingen van 1925 en 1937, de wederopbouw tijdens de *Trente Glorieuses* en hernieuwde aandacht voor het openbare domein tijdens de laatste decennia.

Les jardins de René Pechère
Laurent Grisel (tekst) en Sylvie Desauw (fotografie)
Brussel, AAM Éditions, 2002, 288 p.,
ISBN 2-87143-114-0

Fraai uitgegeven monografie gewijd aan René Pechère (1908-2002), één van de meest toonaangevende tuinontwerpers van de naoorlogse decennia, auteur van zowat 900 openbare en privé-tuinen in binnen- en buitenland, maar evenzeer sterk betrokken bij de restauratie van historische tuinen. Na een beknopt biografisch overzicht worden 24 van zijn fraaiste tuinen die elk een eigen thematiek oproepen, Seneffe, Van Buuren, 't Huys ter Voer, Kunstberg, kort omschreven, en verbeeldt door talrijke schetsen en een overweldigende reeks atmosferische foto-opnamen.

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferrarisgebouw
Koning Albert II-laan 20 – bus 7
1000 Brussel
(tijdens de kantooruren)
Tel. 02/553.82.27 – fax. 02/553.80.95
E mail:
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

Beschermingen

Marijke Michiels

**MONUMENTEN,
LANDSCHAPPEN, STADS-
EN DORPSGEZICHTEN,
BESCHERMD IN
NOVEMBER-DECEMBER
2001**

**IZEGEM
BURGERWONING**
Baron de Pélichystraat 8
Monument
20/11/2001

Het traditionele materiaalgebruik en de sterke horizontale geleding van het pand typeren dit Izegemse voorbeeld van burgerlijke architectuur. Het interessante interieur, een combinatie van art decostijl en de typische vormen-taal van de Kortrijkse "Kunstwerkstede De Coene", weerspiegelt de levensstijl van de rijke industrieel uit de jaren 1930, met name borstelfabrikant O. Sintobin.

**IZEGEM
BURGERWONING**
Baron de Pélichystraat 24-26
Monument
20/11/2001

Eind 19de-eeuwse burgerwoning met traditionele bakstenen lijstgevel van gele baksteen, versierd met faiencete-

gels. Het rijke interieur getuigt van de welvaart van de Izegemse burgerij op het einde van de 19de eeuw, onder meer als gevolg van de heropbloeiende textielindustrie. De weverij achter de woning is bereikbaar via een brede poortdoorgang.

IZEGEM BURGERWONING

Brugstraat 37
Monument
20/11/2001

Een bepleisterde en beschilderde neoclassicistische lijstgevel typeert deze eind 19de-eeuwse burgerwoning. Het interieur behield de oorspronkelijke indeling, maar werd deels heraangekleed in de jaren 1920-1930.

IZEGEM BURGERWONING

Roeselaarsestraat 7
Monument
20/11/2001

Deze burgerwoning uit het einde van de 19de eeuw vormt een beeldbepalend element in het historisch stratenpatroon van Izegem. De oorspronkelijke indeling en neoclassicistische aankleding bleven grotendeels bewaard.

IZEGEM BURGERWONING

Marktstraat 42
Monument
20/11/2001

De merkwaardige gevel trekt voornamelijk de aandacht omwille van het tot in de details uitgewerkte portaal met vergulde maskerkoppen en een bovenlicht met gietijzeren traliewerk. Het gaaf bewaarde interieur, uitgewerkt in een verscheidenheid aan stijlen, geeft een duidelijk beeld van de luxueuze interieurinrichting op het einde van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw. Opvallend is de rijk ingerichte z.g. "Vlaamse kamer", uitgevoerd in neo-Vlaamse-renaissance-stijl.

IZEGEM BURGERWONING

Kortrijksestraat 8
Monument
20/11/2001

De gevelwand van deze rond de eeuwwisseling daterende burgerwoning, is geïnspireerd op de middel-eeuwse vakwerk- en de Engelse cottage-architectuur. Zowel de decoratietechniek (sgraffito), als de door de art nouveau geïnspireerde motieven zijn zeldzaam voor de regio en getuigen van vakmanschap.

IZEGEM HERENWONING

Kruisstraat 27
Monument
20/11/2001

De eclectische architectuur – gekenmerkt door een sterke neo-Vlaamse-renaissance-inslag – van dit woonhuis uit 1908, is het werk van de Izegemse architect J. Vercoutere. Het pand vertegenwoordigt de levenswijze van de Izegemse cichorei- en borstelhoutenfabrikant Vandekerckhove-Laleman.

IZEGEM BURGERWONING

Roeselaarsestraat 96
Monument
20/11/2001

Deze burgerwoning uit het begin van de 20ste eeuw is een typisch voorbeeld uit het oeuvre van de Izegemse architect J. Vercoutere. Het eclectische interieur met fraai uitgewerkte vleugeldeuren, bepleisterde plafonds en een monumentale bordestrap met smeedijzeren neo-Lodewijk-XV-leuning, sluit voornamelijk aan bij de Franse stijlen.

IZEGEM TWEELANDHUZEN

Kokelarestraat 81-83-85
Monument
20/11/2001

De twee te midden van een park gelegen landhuizen met conciërgewoning dateren uit 1913. "Kasteel Wallemote" wordt getypeerd door de classiciserende

neobarok en de z.g. Franse stijlen, "Kasteel Wolvenhof" daarentegen door een sterk neoclassicistische inslag. De conciërgewoning ontleent zowel elementen aan de regionale baksteen- als aan de cottage-architectuur. Typerend voor de tijdsgeest is de verzorgde binnenaafwerking met luxueuze vertrekken voor de bewoners en eenvoudige ruimten voor het personeel.

IZEGEM VOORM. APOTHEKER

Grote Markt 36
Monument
20/11/2001

De bouwgeschiedenis van deze burgerwoning met 18de-eeuwse kern en een vernieuwd parement van 1933 naar ontwerp van architect Louis Verstraete, weerspiegelt zich ook in het interieur waar zowel elementen uit het classicisme als de art deco worden aangetroffen. Opvallend is tevens het gebruik van rijke houtsoorten, onder meer in de traphal.

IZEGEM STADSVILLA

Burgemeester
Vanden Bogaerdelaan 57
Monument
20/11/2001

Deze stadsvilla uit 1927, gebouwd in opdracht van schoenenfabrikant David Decoene, is het enige gebouw te Izegem dat ontworpen werd door de Brugse architecten J. en L. Viérin. De woning sluit aan bij de Engelse cottage-architectuur, getypeerd door erkers, markante schouwen, overkragende verdiepingen, hoge daken met dakkapel en puntgevels.

IZEGEM STADSVILLA

Dweerstraat 10
Monument
20/11/2001

Typisch voorbeeld van een stadsvilla uit het interbellum, gebouwd in opdracht van een rijk industrieel. Het eerder eenvoudig uitgewerkte volume verbergt een rijkelijk interieur

dat qua aankleding aansluit bij de toen gangbare art decostijl en werd vermoedelijk gedeeltelijk ontworpen door de Kortrijkse "Kunstwerkstede De Coene". De hal vormt naar Engels model het hart van de woning en wordt verlicht door glas-in-loodvensters.

**IZEGEM
VOORM. DOKTERSWONING**

Nieuwstraat 23
Monument
20/11/2001

De interessante eclectische geveluitwerking die de traditionele, renaissance en barokke vormtaal combineert met een eigentijdse art deco-ornamentiek is een ontwerp uit 1931 van de Izegemse architect L. Verstraete.

**IZEGEM
VOORM. BROUWERSWONING**

Roeselaarsestraat 107
Monument
20/11/2001

Opvallende woning met een parement van afwisselend geëmailleerde witte baksteen en banden in natuursteen, uit het oeuvre van de Izegemse architect A. Spriet. Het interieur dat qua stijl aansluit bij de art deco, valt op door de verzorgde en kleurrijke uitwerking en het gebruik van rijke materialen, onder meer een fraaie vloer van rode granito, geometrisch uitgewerkte trap, glas-in-loodvensters en een strak uitgewerkte schouw van groene marmer.

**IZEGEM
TUINHUIS**

Gentsestraat 72
Monument
20/11/2001

Zeldzaam monumentaal tuinhuis, met op de bovenverdieping een duiventil. Het tuinhuis met voormalig herenhuis (afgebroken in 1993) werd gebouwd in 1906, vermoedelijk naar een ontwerp van de Izegemse architect Louis Verstraete,

**DIKSMUIDE (Lampernisse)
HOEVE BLADELIN**

Zadelstraat 8
Monument
20/11/2001

De voormalige hoeve werd naar verluidt genoemd naar de oorspronkelijke eigenaars, een familie van klerken en griffiers werkzaam in de kasselrij Veurne-Ambacht (14de eeuw). De achterin gelegen grote omwalde hoeve is toegankelijk via een lange onverharde oprit. Het boerenhuis van vier traveeën en een rechter opkamer-gedeelte van twee traveeën, heeft een 18de-eeuws uitzicht, mogelijk met oudere kern. De gaaf bewaarde stalvleugel van witgekalkte verankerde baksteenbouw onder kort overstekend zadeldak, dateert vermoedelijk uit dezelfde periode.

**DIKSMUIDE (Lampernisse)
O.L.V.-KAPEL**

Visserstraat ZNR
Monument
20/11/2001

De neoclassicistische kapel uit 1875, in de volksmond "keunekapel" genoemd, werd na W.O.I groter wederopgebouwd, waarbij de vooroorlogse ommegang verloren ging. Eenbeukige kapel met driezijdige sluiting onder leien zadeldakje getypeerd

door verzorgd metselwerk van gele en rode baksteen in diverse verbanden.

**DIKSMUIDE (Lampernisse)
HOEVE**

Zadelstraat 3
Monument
20/11/2001

Achterin gelegen hoevetje met gaaf bewaard volume, gevelordonnantie en houtwerk, vermoedelijk daterend uit het eerste kwart van de 19de eeuw. Verankerde baksteenbouw, aan de voorzijde witgekalkt boven een gepikte plint. Gaaf bewaard en eenvoudig interieur met behouden balklagen en paneeldeuren in geprofileerde deuromlijstingen.

**ALVERINGEM
SCHUUR**

Steendamstraat 7
Monument
20/11/2001

De gaaf bewaarde schuur met wagenhuisgedeelte, vermoedelijk daterend uit het begin van de 19de eeuw, werd naar verluidt rond de eeuwwisseling overgebracht vanuit de Schoolstraat te Alveringem. De schuur werd opgetrokken in stijl- en regelwerk met houten, gepotdekselde plankenbeschieting boven een gele bakstenen voeting.

Diksmuide (Lampernisse), hoeve (foto Kris Vandevorst)

ALVERINGEM
HOEVE ZG. MOESHOF
Steendamstraat 6
Monument
20/11/2001

Voormalige hoeve met semi-gesloten U-vormige opstelling van stal en schuren rondom het erf. Het boerenhuis met 18de-eeuwse kern is opgevat als een laag woonhuis van één opkamertravee en zes traveeën. De dwars-schuur met wagenhuis onder een hoger en licht gebogen zadeldak, dateert volgens een gevelsteen uit 1825. In de oostgevel, voorzien van asemgaten, bevindt zich een radvormig uilengat in de geveltop en een spitsbogig marianisje met bekronend kruis. Een versteende rosmolen onder tentdak maakt deel uit van de site.

Diksmuide (Oudekapelle), bunker
(foto Kris Vandevorst)

ALVERINGEM
HOEVE
Waterhuisjesstraat 1
Monument
20/11/2001

Deze historische hoeve was vermoedelijk oorspronkelijk afhankelijk van de abdij van Roesbrugge. Het erf is toegankelijk via een lange oprit, aan de erftoegang bevindt zich een kapel. Het boerenhuis, daterend uit het einde van de 18de eeuw, is een lage woning van zes traveeën en twee opkamertraveeën waarvan het houtwerk van kruis- en kloosterkozijnen behouden bleef. De westgevel van de schuur annex wagenhuis is voorzien van muurvlechtingen, uilengat en asemgaten, de oostgevel wordt gestut door drie steunberen.

DIKSMUIDE (Oudekapelle)
BUNKER
Beverdijkstraat ZNR.
Monument
20/11/2001

De bunker, een eenvoudige bakstenen schuilplaats met rechthoekige platte-

Alveringem, hoeve 'De grote Fockewerve'
(foto Kris Vandevorst)

grond met aan de achterzijde een aangebouwde betonnen bunker, werd tijdens W.O.I in de Belgische sector opgericht. De merkwaardige deuropening, een spitse hoefijzerboog met Arabisch opschrift in het boogveld, verwijst naar de aanwezigheid van Marokkaanse brigades in dienst van het Franse leger.

ALVERINGEM
HOEVE "DE GROTE FOCKEWERVE"
Noord-Ossenaarstraat 3
Monument
20/11/2001

De in 1173 door de Veurnse premonstratenzersabdij aangekochte hoeve werd omstreeks 1621 tot een hof van plaisantie verbouwd. In het begin van de post-abbatiale periode verdween het hof, de devotiekapel stond er nog tot het midden van de 19de eeuw. De 18de-eeuwse kern van de volledig omwalde hoeve, toegankelijk via een drieledige boogbrug, werd sterk aangepast in de laatste decennia. De monumentale dwarsschuur uit 1641 werd opgetrokken met recuperatiemateriaal, onder meer moefen.

**IZEGEM
WOONHUIS**

Roeselaarsestraat 8
Monument
20/11/2001

De Izegemse architect C. Spriet ontwierp deze eclectische burgerwoning uit 1912. Op de bovenverdiepingen bleef de interieuraankleding nog gaaf bewaard, in hoofdzaak de kleurstelling op de bel-etage.

**VOEREN ('s Gravenvoeren)
HOEVE "BLANCKTYSHOF"**

Kinkenberg 187
Monument
20/11/2001

Gesloten hoevecomplex uit de 18de eeuw met een boerenburgerhuis met lijstgevel en getoogde venster- en deuropeningen, kalkstenen omlijsting en inrijpoort met kalkstenen posten.

**VOEREN ('s Gravenvoeren)
HOEVE "BLANCKTYSHOF"**

Kinkenberg 187
Dorpsgezicht
20/11/2001

De 19de-eeuwse stalvleugel en dienstgebouwen werden langs de erf-zijdegevel grotendeels verbouwd, doch maken door hun volume en ligging rond het erf integrerend deel uit van het hoevecomplex.

**VOEREN
WOONHUIS**

Plein 197
Monument
20/11/2001

Van het U-vormig hoevecomplex dat aansloot bij de dienstgebouwen van het "Blancktyshof" bleven enkel het 17de-eeuwse woonhuis en een aanpalend 19de-eeuwse hoekvolume met inrijpoort bewaard. Woonhuis van het dubbelhuistype met oorspronkelijk blinde straatgevel en rijke erfzijdegevel. Vrij gaaf bewaard en recent gerenoveerd interieur met 17de-eeuwse schouwmantels.

**VOEREN
WOONHUIS**

Plein 197
Dorpsgezicht
20/11/2001

Het aangrenzende hoekvolume, het poortgebouw en het erf maken integrerend deel uit van het voormalige hoevecomplex.

**VOEREN (Sint-Martens-Voeren)
VAKWERKSCHUUR**

Schildberg 25
Monument
20/11/2001

Achttiende-eeuws bakstenen schuurtje met oostgevel in stijl- en regelwerk, gevuld met vits- en leemwerk. Het gebouwtje is een gedateerd voorbeeld (1747) van een streekeigen bouwwijze die in Voeren nog frequent aanwezig is.

**VOEREN (Sint-Martens-Voeren)
VAKWERKSCHUUR**

Schildberg 25
Dorpsgezicht
20/11/2001

Het schuurtje en omgevend perceel verwijzen naar de landbouwactiviteit die hier werd uitgeoefend.

**VOEREN (Sint-Martens-Voeren)
SPOORWEGVIADUCT**

Monument
20/11/2001

Het viaduct is een onderdeel van een 45 km lange spoorlijnverbinding tussen Antwerpen en Aken, die door de Duitsers werd aangelegd tussen de eerste helft van 1915 en februari 1917. Het overgrote deel van de werkrachten (12.000 in 1916) bestond uit Belgische vrijwilligers, terwijl gedurende zes maanden ook een 200-tal Russische krijgsgevangenen werden ingeschakeld. De technische kwaliteit van deze spoorweg weerspiegelt de Duitse "Gründlichkeit".

*Voeren (Sint-Martens-Voeren), spoorwegviaduct
(foto Kris Vandevorst)*

VOEREN (Remersdaal)

HOEVE

Dorpstraat 61
Monument
20/11/2001

Hoevecomplex met losstaande bestanddelen geschikt rondom een rechthoekig erf, waarvan de 17de-eeuws kern met voornamelijk 18de- en 19de-eeuwse uitbreidingen en aanpassingen aangevuld werd. Opmerkelijk is het rijke stijl- en regelwerk bestaande uit kleine vierkante vakken gevuld met baksteen.

VOEREN (Remersdaal)

HOEVE

Dorpstraat 61
Dorpsgezicht
20/11/2001

De omgeving van de hoeve maakt integrerend deel uit van deze landbouwexploitatie.

VOEREN (Remersdaal)

HOEVE

Mabrouck 17
Monument
20/11/2001

Hoevecomplex bestaande uit twee parallelle vleugels, enerzijds het woonhuis, een 17de-eeuwse vakwerkconstructie in stijl- en regelwerk met kleine vakken en versteende zijgevels; anderzijds de stal, waar van de oorspronkelijke stalling in vakwerk enkel de eerste travee resteert, de rest werd aangevuld met baksteenbouw uit de tweede helft van de 19de eeuw.

VOEREN (Remersdaal)
HOEVE + GENDENKTEKEN

Mabrouck 17
Dorpsgezicht
20/11/2001

Het erf en de onmiddellijke omgeving maken integrerend deel uit van het hoevecomplex. In de nabijheid treft men een hardstenen gedenkteken, gedateerd 1894 met als opschrift: "PRIEZ, POUR LES AMES, DU PURGATOIRE". Dit kruis staat reeds aangeduid op de Ferrariskaart uit de tweede helft van de 18de eeuw.

VOEREN (Remersdaal)

SPOORWEGVIADUCT

Monument
20/11/2001

Het viaduct is een onderdeel van de door Duitsers tijdens W.O.I aangelegde spoorlijn tussen Antwerpen en Aken. De 18 tot 23 meter hoge en 250 meter lange boogbrug van gewapend beton, gebouwd door de firma Wayss & Freytag, is vermoedelijk de oudste grotere brug in gewapend beton in België. De functionele architectuur heeft neoclassicistische reminiscenties in de kroonlijstvormige afwerking met consoles en de op regelmatige afstanden aangebrachte pilasters.

WELLEN (Ulbeek)

VOORM. BROUWERIJ

Ulbeekstraat 11 en 22
Monument
20/11/2001

Het brouwerijcomplex met imposant neoclassicistisch herenhuis, vormt een tussen 1895 en 1907 gebouwd industrieel ensemble, geschikt rondom een gekasseide binnenplaats. Tussen de mouterij en het gist- en lagerhuis bleef een doorgang naar de achterliggende lusttuin bewaard, waarvan de ingang afgesloten wordt door een smeedijzeren hek.

WELLEN (Ulbeek)

OMGEVING VOORM. BROUWERIJ HAYEN

Dorpsgezicht
20/11/2001

De voormalige brouwerij Hayen is gelegen aan het vierkante dorpsplein van Ulbeek, een typisch Haspengouwse, door lindebomen omzoomde dorpsdries, waarop oorspronkelijk drenkpoelen voor het vee waren voorzien. Rond dit plein waren vanouds de belangrijkste gebouwen gegroepeerd, zoals de kerk, de pastorie en de panden van de voornaamste families. De oorspronkelijke, 19de-eeuwse toestand bleef slechts fragmentarisch bewaard.

TONGEREN

HANDELSPAND

Pieelpoel 15
Monument
20/11/2001

Eclectisch breedhuis van drie traveeën en drie bouwlagen onder een zadeldak. De bakstenen lijstgevel met decoratieve elementen in Maaslandse kalksteen is vooral interessant omwille van de versteende winkelpui naar aloude houten modellen, pilasters met ossenkoppen op de kapitelen verwijzen daarbij naar de vroegere slagerijfunctie van het pand. Het gebouw vertoont de typisch 19de-eeuwse schikking van ruimten: een laterale vestibule en traphal langsheen de hoofdruimten, die zich over de gehele diepte van het huis uitstrekken.

TONGEREN

WOONHUIS

Maastrichterstraat 16-18
Monument
20/11/2001

Het huis werd in 1868 opgetrokken op het terrein van het oude domus septime, het kanunnikenhuis van het O.L.V.-kapittel, dat reeds in de tweede helft van de 13de eeuw geciteerd wordt. Het hoekhuis met eertijds bepleisterde straatgevels heeft een sober interieur, geënt rond een centrale vestibule met traphal.

BORGLOON

ST.-ODULFUSKERK

Speelhof ZNR.
Monument
20/11/2001

Van de Romaanse pijlerbasiliek uit de 12de eeuw blijven het schip, de muren van de kruising, de zuidelijke transeptarm en de ingebouwde rechte koortravee over. De gedeeltelijk ingebouwde gotische westertoren dateert uit 1406. Na een vergroting van de kerk in 1838 volgden ingrijpende vergrotings- en restauratiewerken in 1903-1904 naar ontwerp van de architecten H. Martens en V. Lenertz. De glasramen zijn een ontwerp van Gust Ladon (1863-1942) uit Gent.

Tongeren, handelspand, Pieelpoel
(foto Kris Vandevorst)

KRUIBEKE (Rupelmonde) SCHEEPSHELLING

Dijkstraat
Dorpsgezicht
20/11/2001

De scheepshelling uit 1962 is een beeldbepalend materieel restant van de voormalige scheepswerf "Chantier Naval de Rupelmonde" die in 1913 werd opgericht. Op lokaal niveau vervulde deze scheepswerf een belangrijke sociaal-economische functie en op Belgisch niveau speelde ze een vernieuwende technologische rol.

DE HAAN (Wenduine)
HOTEL GEORGES
De Smet de Nayerlaan 19
Monument
21/11/2001

Het Pension Georges is een intussen zeldzaam geworden restant van de eerste bebouwing uit de ontstaan-periode van de badplaats. Het hoekpand, daterend uit 1927, kreeg een benadrukte en verzorgde geveluitwerking met lichte art deco-inslag en attractief uitgewerkte hoektorens.

TONGEREN
HERENHUIS
Repenstraat 11
Monument
21/11/2001

Het dubbelhuis maakte deel uit van een groter woon- en werkcomplex, waardoor het sporen uit verschillende bouwfasen draagt: 17de-eeuwse muurankers en dito ruimteverdeling in het oosten, 19de-eeuwse indeling en decoratie van het westelijk deel en

20ste-eeuwse aanpassingen aan het interieur. In de sobere vertrekken aan de tuinzijde bevond zich ondermeer een brouwerij. Een eenvoudige bakstenen muur met inrijpoort vormt de begrenzing van de tuin.

TONGEREN
HERENHUIS
Repenstraat 11
Stadsgezicht
21/11/2001

Ensemble van gebouwen met herenhuis, koetshuis en dienstgebouwen in L-vorm geschikt rond een voormalige tuin.

TONGEREN
WOONHUIS
Riddersstraat 5
Monument
21/11/2001

Dubbelhuis uit de tweede helft van de 19de eeuw met een oudere 17de-eeuwse kern. De weinig samenhangende ruimtelijke indeling van het gecementeerde bakstenen gebouw met lijstgevel, is eigen aan een herhaaldelijk getransformeerde en uitgebreide constructie. Het interieur draagt sporen uit verschillende bouwfasen: 17de-eeuwse mergelstenen elementen in de kelder, laat 19de-eeuwse sporen in een sobere neoklassieke vormtaal met een licht eclectische inslag en vroeg 20ste-eeuwse mozaïekvloeren, glasramen en lichtkoepels.

TONGEREN
TUIN
Riddersstraat 5
Stadsgezicht
21/11/2001

Een eenvoudige bakstenen muur met inrijpoort omgeeft de tuin waarin de vroegere bijgebouwen liggen, waaronder een brouwerij.

**TONGEREN
POSTGEBOUW**

Vrijthof 5
Monument
21/11/2001

Het gebouw, opgetrokken in 1862 door Antonius Perreau, kadert in een 19de-eeuwse moderniseringscampagne van het Tongerse stadscentrum. Het huis werd ter gelegenheid van de installatie van een postkantoor in 1910 op het gelijkvloers aangepast. De ruimteverdeling was oorspronkelijk gericht op de centrale vestibule, die een monumentale ingangspartij met een traphal verbond en toegang verschaftte tot de voornaamste ruimten.

**TONGEREN
WOONHUIS**
Riddersstraat 7
Monument
21/11/2001

Eclectisch getint enkelhuis met een lijstgevel onder een mansardedak en een aansluitend poortgebouw in neo-renaïssancestijl. Op een latei is het jaartal 1902 aangebracht, verwijzend naar de constructie onder architect Bosson. In het interieur bleven ondermeer de vestibule met mozaïekvloer, stijlsalons met houten bevloering, marmeren schoorstenen, houtwerk en rijk stucwerkornamentiek bewaard.

**TONGEREN
TUIN**
Riddersstraat 7
Stadsgezicht
21/11/2001

De tuin, waarin de gebouwen uit de vroegere bouwfasen gesitueerd waren, maakt integrerend deel uit van het pand.

**MEISE (Wolvertem)
DE ST.-LAURENTIUSKERK EN
KERKHOF**
Gemeenteplein ZNR.
Monument
22/11/2001

Deze grotendeels in gotische stijl (13de en 16de eeuw) opgebouwde kruiskerk met pseudo-basilicale

opstand, werd in 1834 uitgebreid met een sober, neoclassicistisch driebeukig schip naar ontwerp van provinciaal architect Louis Spaak. Inwendig resulteerden de ingrepen van Spaak in een ruime en evenwichtig geproportioneerde, bepleisterde en witgeschilderde driebeukige ruimte, gearticuleerd door rondboogarcades op Toscaanse zuilen en pseudo-kruisgewelven, het geheel gestoffeerd met een overwegend 17de- en 19de-eeuws meubilair en brandglasramen van het bekende Brugse atelier van Louis Grossé (1840-1929).

**HALLE
HET KLOOSTERCOMPLEX
SACRAMENTINEN**
Verhavertstraat 170
Monument
22/11/2001

Het klooster te Halle is de enige stichting in ons land van deze in 1659 opgerichte orde van slotzusters, waarin de eeuwigdurende aanbidding van het H. Sacrament centraal staat. Architecturaal werd dit door de Halse architect S. Sencie vertaald in een eclectisch geïnspireerde late neogotiek, gekarakteriseerd door een verzorgde decoratieve baksteenarchitectuur. Het opvallend gave, uit 1911 en 1935 daterende kloostercomplex, bevat een klooster- en gastenvleugel, een eenbeukige kapel met een ruim afgescheiden nonnenkoor en een kleine boerderijvleugel.

**KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
ST.-GERMANUSKERK**
Kerkstraat ZNR.
Monument
22/11/2001

De reeds sinds de 13de eeuw vermelde kerk vormt stilistisch een heterogeen ensemble, bestaande uit een door speklagen druk geritmeerd laatgotisch koor met 18de-eeuwse oostsacristie, terwijl de overige delen getuigen van de neogotisch geïnspireerde verbouwing en uitbreiding naar ontwerp van provinciaal architect Louis Van Arenbergh.

**KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
PASTORIE**
Miskom-Dorp 14
Monument
22/11/2001

De "1792" gedateerde, classicistische plattelandspastorie met aanleunend bijgebouw, is opgevat als een bak- en natuurstenen dubbelhuis van vijf traveeën en twee bouwlagen onder zadeldak, met een inwendige structuur van moer- en kinderbalken en drie kapspanten. Typerend voor de bouwperiode is de strak symmetrische gevelordonnantie, bepaald door grote rechthoekige muuropeningen met plattebandomlijsting en uitspringende sluitsteen, die een perfecte weerspiegeling vormt van een rond een centrale dwarsgang met monumentale Louis XVI-trap georganiseerde ruimtelijke indeling.

**KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
DE DORPSKERN VAN MISKOM**
Dorpsgezicht
22/11/2001

De markante volumes van kerk en pastorie domineren de voornamelijk ter hoogte van de kerk geconcentreerde eind 19de- en begin 20ste-eeuwse bebouwing van kleine bakstenen hoeves en een voormalige school en gemeentehuis. Deze landelijke woonkern met verspreide bebouwing situeert zich in een open landschappelijke context van akkers en laagstamboomgaarden.

**KORTENAKEN (Waanrode)
ST.-BARTHOLOMEUSKERK EN
KERKHOF**
Boterbergstraat ZNR.
Monument
22/11/2001

De op een hoogte, temidden van een ommuurd kerkhof ingeplante kerk, deed sinds 1231 dienst als afhankelijkheid van de abdij van Maagdendal te Oplinter en begraafplaats van de invloedrijke dorpsheren, de familie d'Arschot de Schoonhoven. De door steunberen en spitsboogvensters verticaal gearticuleerde oostpartij met driezijdig gesloten koor, noordsacris-

tie- en transept zijn een voorbeeld van laat 16de-eeuwse, Brabantse plattelandsgotiek. In 1902 volgde een neogotische uitbreiding onder leiding van Augustin Van Arenbergh, laatste vertegenwoordiger van een Leuvense architectenfamilie die drie generaties lang als provinciaal architecten de 19de-eeuwse kerkenbouw in Oost-Brabant domineerden.

SINT-NIKLAAS VOLKSHUIS

Vermorgenstraat 9
Monument
22/11/2001

Bouwmeester Robert Soebert ontwierp dit art deco volkshuis (1925-26), gekenmerkt door een sterk geometrische vormgeving. De op de hoeken van de deuroplijsting gehurkte mannenfiguren accentueren de mid-dentraveeën van de met Euvillesteen beklede voorgevel. Deze reliëfs die de arbeid symboliseren zijn van de hand van de Berchemse beeldhouwer E. Vereecken. In het interieur bleef op het gelijkvloers de aankleding van de originele gelagzaal bewaard die de sfeer van de dolle expansieve jaren twintig vertolkt, ondermeer met het centrale zaalhoge glas-in-loodraam van de Berchemse kunstenaars E. Vereecken en F. De Blok.

OOSTENDE "RÉSIDENCE LÉOPOLD I"

Warschastraat 12
Monument
28/11/2001

Dit appartementsgebouw uit 1937 leunt aan bij de nieuwe zakelijkheid en werd ontworpen door B. Christiaens, een progressieve en toonaangevende architect die ook nationaal niet onopgemerkt bleef. De verzorgde opstand met horizontaliserende vensterregisters weerspiegelt de indeling met vijf appartementen aan weerszijden van een centraal trappenhuis met liftkoker. Typerend is ook het "eigentijdse" materiaalgebruik voor zowel in- als exterieur.

OOSTENDE "RÉSIDENCE ARCHIDUCHESSE"

Euphrosina Bernaertstraat 21A -
Aartshertoginestraat 43
Monument
28/11/2001

Dit klein appartementsgebouw, een hoekpand uit 1937, leunt aan bij de nieuwe zakelijkheid. Het vier bouw-lagen tellend pand bewaart zijn typische opbouw. De verzorgde opstand wordt gekenmerkt door hoger oplopende bow-windows en patrijspoorten ter hoogte van het trappenhuis. Het pand illustreert een bepaald type van collectieve privé-behuizing, waarin bouwconcept en vormelijke uitwerking nog de nodige aandacht krijgen.

OOSTENDE "RÉSIDENCE RÉGINA"

Warschastraat 22
Monument
28/11/2001

Architect A.V. Fobert tekende voor dit art decogetint appartementsgebouw uit 1938. De verzorgde opstand met oplopende tweezijdige bow-windows en horizontaliserende vensterregisters, weerspiegelt de indeling met vijf appartementen langs weerszijden van de centrale personenlift met omlopend trappenhuis. De achteruitwijkende dakverdieping bevat de meidenkamers met badkamer. Het representatieve karakter van de inkompartij wordt benadrukt door de marmerbekleding van de hal en de neoclassicistisch getinte omlijsting van de beglasde ijzeren deur.

OOSTENDE "RÉSIDENCE MARIE-JOSÉ"

Leopold II-Laan 17
Monument
28/11/2001

S.R. Smis, een progressieve en toonaangevende architect uit het Oostendse interbellum, tekende deze eerste hoogbouw met acht bouw-lagen uit 1939-1940. De verzorgde bakstenen opstand wordt gekenmerkt door een horizontaal belijnde bovenbouw met regelmatige vensterregisters en een omlopende buisleuning op de dakverdieping.

Kortenaken (Kersbeek-Miskom), pastorie
(foto Kris Vandevorst)

LO-RENINGE (Lo) HET KLOOSTER VAN DE GRAUWE ZUSTERS

Markt 11
Monument
29/11/2001

Het klooster van de Grauwzusters, gesticht in 1493, werd in de loop van de 16de eeuw en nogmaals in de 18de eeuw uitgebreid met een aanbouw tegen de zuidwestvleugel. Na beschadiging tijdens W.O.I werd het kloostercomplex hersteld en deels herbouwd n.o.v. de architecten Pil en Carbon in een verzorgde historiserende stijl, waarbij de traptoren hoger werd opgetrokken naar het model van de stadhuistoren en de noord- en westgevel werden opengewerkt. Dit fraai complex wordt enerzijds getypeerd door een laat-gotische vormen-taal en anderzijds door de regionale Vlaamse renaissancestijl.

SCHERPENHEUVEL-ZICHEM (Scherpenheuvel) VOORM. LANDHUIS MICHIELS

Rozenstraat 17
Monument
12/12/2001

Het rond 1903 aan de noordwestelijke stadsrand opgetrokken landhuis met bijgebouw van August Michiels, vormt een representatief en typologisch

goed bewaard voorbeeld van een eclectisch landhuis met neorenaissance-inslag en historiserend interieur, waarbij de U-vormige plattegrond met paviljoenvormige uitbouwen, flankerende torentjes en sokkelvormig souterrain met voorliggend perron, het geheel de allures van een kasteel verlenen. Het voorname karakter wordt nog onderstreept door het merkwaardig sobere koloriet ontleend aan witte geglazuurde baksteen in combinatie met zorgvuldig bewerkte blauwe hardsteen en sierlijk smeedwerk als nokbekroning en borstwering.

SCHERPENHEUVEL-ZICHEM (Scherpenheuvel)

VIJF BOMEN

Rozenstraat 17

Monument

12/12/2001

De bomen behoren tot de oorspronkelijke aanplanting en vormen samen met de gebouwen de globale architectuur van het domein. Ondanks het feit dat deze bomen nog geen eeuw oud zijn hebben sommigen uitzonderlijke afmetingen. Twee bruine beuken en een witte paardekastanje uit de groep die rond de vijver aan het uiteinde van de oorspronkelijk as staat opgesteld en enkele monumentale bomen uit een groep nabij het landhuis, namelijk een zilverlinde en een zwarte walnoot, werden als monument beschermd.

SCHERPENHEUVEL-ZICHEM (Scherpenheuvel)

TUIN

Rozenstraat 17

Dorpsgezicht

12/12/2001

Van de oorspronkelijke, langwerpige, 3,5 hectare grote villatuin die in 1903 in late landschapsstijl werd aangelegd als omkadering van deze eclectisch-renaissancistische villa, resteren nog het 8-vormig wegenpatroon, een vijvertje en interessante overblijfselen van de oorspronkelijke beplantingen.

VOSELAAR VOORM. PASTORIE

Hofeinde 136

Monument

12/12/2001

De pastorie, gelegen in het gehucht Hofeinde, verwijst naar het parochiaal verleden van Vosselaar en Beerse en getuigt in haar huidige verschijningsvorm van de invloed van de Antwerpse St.-Michielsabdij en de daaraan verbonden Witheren-pastors. Het huidige uitzicht van de pastorie met fraaie rococo-deuromlijsting kwam tot stand na de verbouwing van 1750. Het oorspronkelijk omweld pastoriedomein werd op het einde van de 19de en begin 20ste eeuw uitgebreid tot een parkbos met een gevarieerd bomenbestand.

ANTWERPEN (Wilrijk)

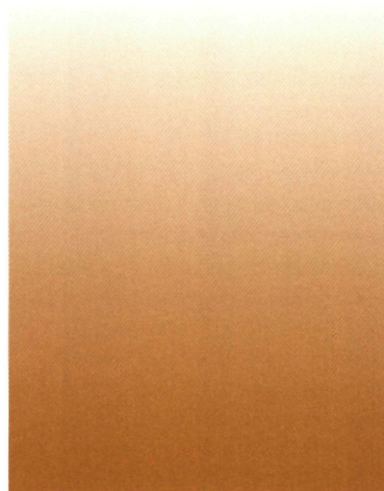
HOEVE

Reigershoek ZNR.

Monument

12/12/2001

Achttiende-eeuwse hoevesite met woonstalhuis, vrijstaande schuur en wagenberg, waarvan het woongedeelte het enige bovengrondse materiële restant is. Het woonhuis wordt getypeerd door decoratief gebruik van gekleurde bakstenen, stenen kruiskozijnen, moer- en kinderbalkenroostering, dakkap en een vrijwel intact gebleven interieurindeling en -inrichting.

Landschapszorg

Els Hofkens

LANDSCHAPSZORG MAAKT DEEL UIT VAN HET NIEUWE MILIEUCONVENANT

Het eerste Vlaamse milieubeleidsplan MINA 1 lag aan de basis van de start van de vrijwillige overeenkomsten tussen enerzijds gemeenten/steden en de Vlaamse overheid en anderzijds provincies en de Vlaamse overheid. Het doel was om op het grondgebied van de steden en de gemeenten en van de provincies ook buiten de beschermde landschappen een milieu- en natuurbelief te ontwikkelen, gestimuleerd door een subsidiebelief. Bij de eerste generatie milieuconvenanten (1992-1996) lag vooral nadruk op het uitbouwen van een milieudienst (milieumambtenaar), een milieuraad en van de werking op het vlak van afval en natuur (= opmaak van een Gemeentelijk natuurontwikkelingsplan (GNOP)). In deze GNOP's werden al heel wat landschappelijke aspecten opgenomen, maar niet in elke gemeente en niet overal even veelomvattend en volledig. Bij de tweede generatie milieuconvenanten (1997-1999) werd er tegevoet gekomen aan de terechte vraag naar meer werk op maat voor de betreffende gemeente of provincie. Naast een basisgedeelte konden gemeenten/ provincies kiezen uit een aantal opties. Ditmaal werd de nadruk gelegd op de uitvoering van het GNOP, werd een eerste aanzet tot een duurzaam (milieu)beleid gegeven en was er aandacht voor water (hemelwaterputten, ...). In de bijsturing (2000-2001) werd nog meer aandacht besteed aan een duurzaam milieubeleid, dat bijkomend gestimuleerd werd (duurzaamheidsambtenaar).

Na jarenlange ervaring met het instrument 'convenant' drong zich een grondige evaluatie op en moest daarnaast de aanzet van een nieuw concept, gestoeld op duurzame ontwikkeling, gegeven worden. De derde gene-

ratie milieuconvenanten werd ontwikkeld. De nieuwe milieuconvenant noemt nu samenwerkingsovereenkomst 'milieu als opstap naar duurzame ontwikkeling'.

De algemene doelstelling van deze nieuwe milieuconvenant is om de gemeenten, steden en provincies aan te moedigen een duurzaam lokaal milieubeleid te ontwikkelen en te voeren. Belangrijke aandachtspunten hierbij zijn: integratie, participatie en planning. Ook de continuïteit van het lopende beleid is belangrijk.

Deze samenwerkingsovereenkomst bestaat uit een onderbouw (alle ondersteunende instrumenten) en een bovenbouw (alle technische elementen van een lokaal milieubeleid, verweven met een aantal beleidsinstrumenten gericht op integratie).

De bovenbouw omvat 8 clusters: water, vaste stoffen (productbeleid en afvalstoffen), energie, mobiliteit, natuurlijke entiteiten (natuur, bos, groen en landschappen), hinder (geur-, geluids- en lichthinder) en 2 overkoepelende: gebiedsgericht beleid en geïntegreerd doelgroepenbeleid.

Elk cluster werd opgedeeld in 3 ambitie - niveaus om zo een antwoord te geven op de vraag naar maatwerk en om het geheel daarnaast toch beheersbaar te houden.

- ambitie - niveau 1: een toegankelijk niveau voor basismilieubeleid. Bedoeling is hier de drempel zo laag mogelijk te houden, zodat zoveel mogelijk gemeenten en provincies hieraan kunnen voldoen;
- ambitie - niveau 2: een meer diepgaand niveau. Hier kunnen gemeenten en provincies accenten leggen op bepaalde clusters;
- ambitie - niveau 3: de koplopers extra belonen. Bij de invulling van dit laatste niveau staat de integratie (tussen verschillende beleidsdomeinen) voorop.

Via het Milieujaarprogramma geeft de lokale overheid aan op welk niveau ze intekent en welke clusters ze wenst uit te werken.

Landschap maakt deel uit van het cluster 'Natuurlijke Entiteiten' samen met natuur, bos en groen. Dit cluster stimuleert gemeenten en provincies om creatieve projecten uit te voeren

in de natuur-, landschaps-, groen- en bossfeer. Een extra prikkel hiervoor zijn de subsidies die opgenomen zijn in de nieuwe samenwerkingsovereenkomst.

De cluster bouwt verder op het GNOP-actieplan. In dit plan wordt gestreefd naar een verregaande integratie met ruimtelijke ordening. De doelstellingen voor natuur, landschap, groen en bos zijn voor een deel dezelfde, maar tegelijk zeer specifiek. Landschap vraagt specifieke aandacht voor beeldkwaliteit en verleden. Natuur en bos situeren zich vooral in open ruimten, o.a. langs waterlopen. Groen situeert zich in de stedelijke omgeving.

Zoals hoger aangegeven kan lokale overheid intekenen op 3 niveaus.

Niveau 1 legt het accent op de voorbeeldfunctie en het uitvoeren van acties: gebiedsgerichte acties; acties die gericht zijn op sensibilisering en participatie van de bevolking.

Niveau 2 stemt de verschillende acties (gewestelijk, bovenlokaal, lokaal) zo veel mogelijk af op het ruimtelijke beleid en het overkoepelende milieubeleid. Om die reden wordt gevraagd dat de lokale overheid aangeeft volgens welke visie ze wenst verder te werken en welke acties ze hiervoor nodig acht. Op deze manier krijgt elk bestuursniveau de kans om zijn verantwoordelijkheid op te nemen in het realiseren van natuurlijke en groene structuren. De planningsinstrumenten voor dit cluster zijn: een gemeentelijk structuurplan en een gemeentelijk milieubeleidsplan (GMBP); naast ruimtelijke uitvoeringsplannen, beheersplannen voor domeinen, landschapsplannen, inrichtingsplannen. Niveau 3 biedt een projectvoorstel aan. Hierbij worden streefdoelen en oplossingsstrategieën voor complexe knelpunten of voor een welomschreven gebied aangepakt binnen het kader van de ruimtelijke ordening.

Het cluster 'Natuurlijke Entiteiten' van het milieuconvenant werd in 2002 door alle provincies en 200 gemeenten ondertekend. Het is heuglijk te merken dat zoveel deelnemers engagementen willen aangaan voor het verder ontwikkelen van een beleid rond natuur, bos, groen en landschap

en dit ook op het terrein willen realiseren. Het is positief dat in vele gevallen verder wordt gewerkt op de basis die voorheen gelegd werd, met name het GNOP of een bestaand milieubeleidsplan. Velen geven ook aan dat ze de aspecten bos, groen en landschap binnen dit kader mee willen uitwerken.

Via de samenwerkingsovereenkomst kan de lokale overheid o.a. ondersteuning krijgen voor acties gericht op goed beheer van kleine landschapselementen of acties gericht op het behoud van cultuurhistorische waarden en de verbetering van het landschapsbeeld.

Specifieke acties rond landschapszorg kunnen pas vanaf 2003 gesubsidieerd worden en dergelijke projecten werden dan ook nog niet ingediend. Dit jaar werden ondermeer acties gepland uit het GNOP, beheer van kleine landschapselementen, de inrichting van speelbossen, een subsidiereglement voor groendaken, de inrichting van terreinen in het kader van natuurbehoud of -ontwikkeling, ed..

Bij de beoordeling van de ingediende dossiers werden ook een aantal knelpunten vastgesteld. Het nieuwe opzet van het cluster natuurlijke entiteiten (een integratie van natuur, bos, groen en landschap) blijkt niet altijd even duidelijk uit de ingezonden documenten en verdient zeker meer aandacht voor de volgende jaren. De meer planmatige aanpak van deze samenwerkingsovereenkomst is ook nog niet overall even sterk doorgedrongen en het formuleren van een visie op en een coördinatie van acties kan in veel gevallen heel wat beter.

Op deze manier wordt uitvoering gegeven aan het landschapsdecreet (artikel 18quater). Deze samenwerkingsovereenkomst is één van de manieren waarop de lokale overheden de komende jaren ook hun deel kunnen bijdragen aan algemene landschapszorg in Vlaanderen. Door in te stappen in deze samenwerkingsovereenkomst geven ze aan dat zij landschapszorg willen stimuleren, ook buiten de beschermde gebieden.

Meer info kan u vinden op
www.samenwerkingsovereenkomst.be

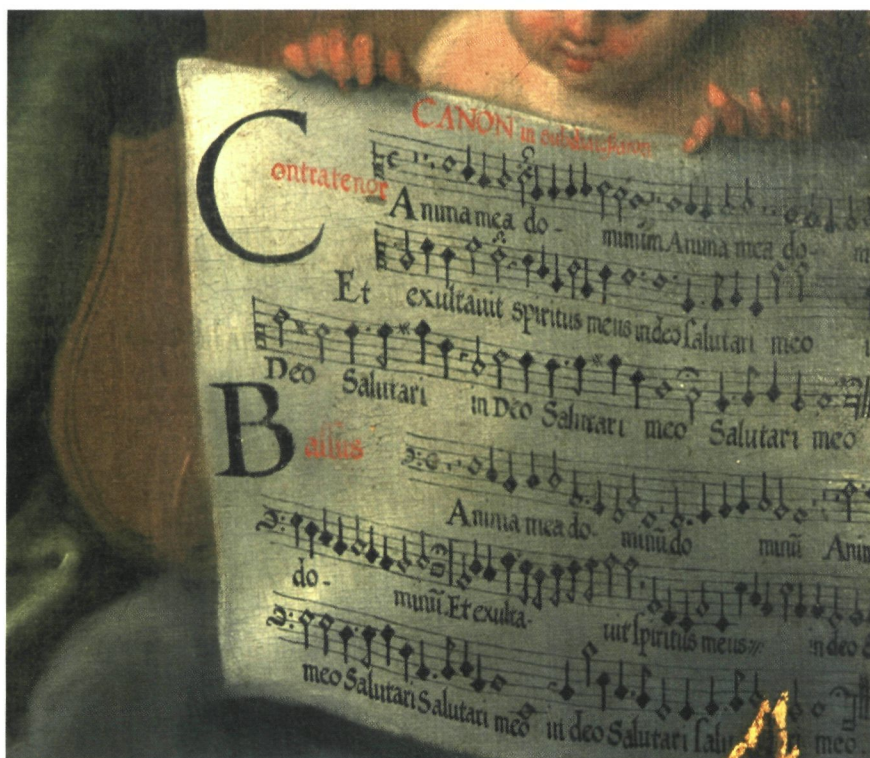

Lode De Clercq

VONDSTEN VAN MUURSCHILDINGEN IN DE SINT-JACOBSKERK IN ANTWERPEN

Detail van een
geschilderd motet
op het altaar-
schilderij van de
Jobkapel in de
Antwerpse Sint-
Jacobskerk
(foto Jan Landau en
Lode De Clercq)

In 1992 werd het plan opgevat om, zoals in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en de Sint-Pauluskerk, het interieur van deze kerk grondig te onderzoeken met het oog op een grootschalig restauratieproject (1). Tijdens het vooronderzoek kwamen hierbij belangwekkende restanten van muurbeschildering aan het licht.

Het vooronderzoek startte met een onderzoek van het bijzonder rijke archief van de kerk, aangevuld met een inventarisatie van alle iconografische documenten over het kerkinterieur, zoals schilderijen, pentekeningen en ontwerpen. Dit leverde een schat aan onbekende gegevens op. Hierop sloot het materieel-technisch onderzoek in situ aan, dat in het bijzonder toegespitst was op het zoeken naar de mogelijke aanwezigheid van polychrome schilderijen. Deze studie, die in feite de aanzet tot de interieurrestauratie vormt, werd gerealiseerd dankzij

▲ Muurschildering met vier speelmannen rond Sint Job in de Antwerpse Sint-Jacobskerk (foto Jan Landau en Lode De Clercq)

de financiële ondersteuning van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, de Provincie Antwerpen en de Stad Antwerpen, die tevens opdrachtgever is. Bij aanvang kon niemand vermoeden welk een indrukwekkende impact dit initiatief zou hebben.

Minutieus wist een team van restaurateurs fragmenten van enkele muren laagje voor laagje bloot te leggen. Alleen al tijdens dit vooronderzoek voor de interieurrestauratie heeft men enkele spectaculaire ontdekkingen gedaan, waaruit blijkt dat de kerk al in de vroege 16de eeuw een bakermat was van de kunsten. Zowel op het gebied van de architectuur als de schilderkunst, de beeldhouwkunst en de muziek zijn verrassende zaken aan het licht gekomen.

DE KAPEL VAN DE ANTWERPSE SPEELMANNEN

Het was reeds geweten dat zich in deze kerk sinds het begin van de 16de eeuw de kapel van de Antwerpse speelmannen bevond. Tijdens het onderzoek werd hier een prachtige muurschildering blootgelegd met vier speelmannen rond hun beschermheilige Sint Job. In musicologisch opzicht een bijzondere en veelzeggende afbeelding, die te denken geeft over de status van stadsspeellieden en die de bestaande opvattingen over de ontwikkeling en verspreiding van strijkinstrumenten in een nieuw perspectief plaatst. Op het schilderij in het altaar in deze Sint-Jobskapel staat een beeldmotet geschilderd: een zevenstemmige canon op tekst van het Magnificat.

DE SCHILDERING VAN HET LAATSTE OORDEEL IN DE ROCHUS-KAPEL

In de daarnaast gelegen kapel, de zogeheten Sint-Rochuskapel, is een unieke muurschildering van het Laatste Oordeel onder de pleisterlaag vandaan gekomen. Deze schildering van grote kwaliteit hoorde bij een monumentaal grafmonument van een wellicht belangrijke maar tot op heden ongekende gebleven familie. Ze is uitgevoerd in grisailletechniek en plaatst zich daarmee op de lijn van belangrijke, maar jammer genoeg niet bewaard gebleven schilderijen van onder andere Quinten Metsijs. De bijzonder virtuoos uitgevoerde schildering in de Sint-Jacobskerk beslaat een oppervlakte van bijna 40 m² en is vrij goed bewaard gebleven.

Net zoals de naastliggende Sint-Jobskapel werd ook deze kapel op het vlak van de ruwbouw en de bepleistering afgewerkt in de periode 1505-1507. Wellicht werd ook deze kapel snel ingericht als nieuwe kapel voor het reeds sinds 1485 opgerichte altaar voor de pestheilige Sint Rochus van Montpellier (1295-1327). In 1517 werd in ieder geval in deze kapel een nieuw altaar opgericht met daarin de twaalf nog bewaarde panelen die de Sint-Rochuscyclus voorstellen. Dit altaar moet zeer hoog opgetrokken zijn geweest tegen de oostelijke kapelwand. Mogelijk uit diezelfde periode dateert de schildering op het kruisribgewelf waarbij een veelkleurig palet werd gehanteerd met onder andere groene, rode en blauwe bladmotieven en eveneens veelkleurige ribmanchetten. Dit is overigens één van de kapellen in de Sint-Jacobskerk waarop,

Detail van het
altaarschilderij met
het geschilderd
motet
(foto Jan Landau en
Lode De Clercq)

zoals gebruikelijk in de laatgotische traditie, nog een dergelijke decoratie werd toegepast. Op de zuidelijke wand evenals op de scheiboog naar de zijbeuk werden resten teruggevonden van een ook tot de oudste fase teruggaand rooddecor waarop eveneens sporen werden teruggevonden van een fries in persbrokaat.

Op de westelijke wand werden boven de later herbepleisterde blinde rondbogige nis fragmenten teruggevonden van een zwarte contourschildering met bolvormige pinakeltjes. Later werd hierboven een grijsschildering aangebracht die onderaan in het midden een driehoekige uitsparing vertoont, waarin zich ook de zwarte contourschildering situeert. Dit wijst er op dat het tegen de muur geplaatste, zes meter hoge monument, in het midden was afgedekt met een frontonvormige bekroning zoals dit bij monumenten in renaissancestijl dikwijls het geval was. Het zou dus best kunnen dat het hier, zoals ook in andere kapellen van deze kerk voorkomt, gaat om de sporen van een monumentaal grafmonument van een belangrijke familie die deze kapel ook als grafkapel benutte. Boven en naast dit monument troffen we een monumentale grijsschildering (grisaille) aan, die ook bleek door te lopen op de zuidwand, tot tegen het altaar. De resten op de later meer verbouwde zuidwand kunnen, afgezien van een fragment van een landschap, nog

niet geïdentificeerd worden. Op de westelijke wand echter blijkt het te gaan om een monumentaal Laatste Oordeel dat zich uitstrekt tot tegen het gewelf. De schildering heeft dus een breedte van 380 cm en een hoogte van maximaal zeven meter. Het feit dat het hier om een Laatste Oordeel gaat, is zeker een gegeven dat wijst op de funeraire context van het geheel. In de kerk zelf vinden we bij-

Detail van het
hoofd van een
verdoemde op het
Laatste Oordeel in
de Rochuskapel
(foto Jan Landau en
Lode De Clercq)

▲
Fragment van het
Laatste Oordeel
in grisaille

voorbeeld in de Sint-Dymphnakapel, die ook als grafkapel fungeerde voor de familie Rockox, een op paneel geschilderd Laatste Oordeel terug van omstreeks 1540, dat als epitaaf diende voor het grafmonument van Adriaan Rockox en zijn familie. Eertijds bevond er zich overigens ook op het monument uit 1617 van de familie Spruyt, een nu verdwenen laatste oordeel. Een ander bekend voorbeeld uit die periode is het monumentale Laatste Oordeel dat Frans Floris in 1566 in triptiekvorm realiseerde voor het grafmonument van de familie Bourgeois in de Zavelkerk in Brussel.

Alhoewel momenteel nog maar minder dan 10 % van deze muurschildering is vrijgelegd, kunnen we opmaken dat het hier zeer verticaal gericht beeldvlak toch op klassieke wijze werd gestructureerd, namelijk met een onderste aardehelft en een bovenste hemelhelft. In het onderste gedeelte vinden we een dichtbevolkt kluwen van naaktfiguren, waarvan de meeste uit het graf aan het herrijzen zijn en wiens blik centraal naar boven gericht is. Verschillenden, zoals ook de grote rugtorso links

laat zien, zijn reeds opnieuw bekleed, maar sommigen, zoals de figuur uiterst links, waarvan het hoofd en de armen maar pas uit de grafholte opduiken, zijn nog gedeeltelijk zichtbaar als een soort halfbeveleesde transi. Dit vaak in Laatste Oordelen afgebeeld gegeven gaat terug op een visionaire metafoor van de profeet Ezechiël (37: 1-4). De linker naaktfiguren die bij dit deel aansluiten blikken vol hoop, want zij zijn als rechtvaardigen opgesteld aan de rechterhand van Christus, naar boven. Van de figuren aan de rechterzijde (links ten opzichte van Christus) is alleen een hoofd vrijgelegd met een vertrokken gezicht van een verdoemde. In het midden van de schildering werd een bazuinende engelfiguur blootgelegd, met links daarvan een geharnaste Sint Michiel. Hier staat hij niet zoals bij de middeleeuwse oordeelsscènes als zielenweger doch drijft hij de zondaren die hun straf proberen te ontvluchten, terug naar de hel.

De schildering is uitgevoerd in een olieachtige techniek, waarbij soms in heftige borstelstreken de figuratie uitermate accuraat op de slechts met een grijze imprimatura voorbereide pleistergrond werd gepenseeld. Op een bepaalde plaats bleef er een haar uit de borstel in de verf kleven van 4,5 cm lengte. De schildering, waarvan de schaduwwerking volledig werd geconcipieerd uitgaande van de reële zijdelingse lichtinval van het flankerende grote zuidraam, heeft een ongemeen plastische kwaliteit waardoor zij goed leesbaar blijft van in het midden van een kerkruimte.

Wat de datering betreft, wijzen zowel de stratigrafische als stilistische gegevens op de tweede helft van de 16de eeuw. De kapel verkreeg een zeer prestigieuze status toen zij op 4 mei 1563 door Philips II werd vereerd met bijzondere rechten. Misschien vormde dit ook de aanleiding tot de herdecoratie van een groot deel van de binnenwanden. De schildering werd wellicht ten laatste in 1657, toen de kapel naar aanleiding van de oprichting van de nieuwe broederschap van Sint Rochus door bisschop M.A. Cappello en jonkheer A.B. Roelants opnieuw werd ingericht en van een nieuw altaar werd voorzien, overschilderd met witkalk. Zelfs op basis van wat nu nog maar vrijgelegd is, kan reeds worden gesteld dat het gaat om één van de meest kwalitatieve muurschilderingen uit de 16de eeuw die tot nu toe in België werd aangetroffen. Een groot gedeelte van de muurschildering verkeert in een redelijke tot goede bewaringstoestand, maar er zijn ook heel wat zones waarin onder meer de vochtdoorslag lelijk heeft huisgehouden, zodat de picturale laag vrij sterk werd losgedrukt.

▲ Beeld van Christus Salvator in de Sint-Jacobskerk in Antwerpen (foto Jan Landau en Lode De Clercq)

▲ Bronzen kandelaar in Floris-stijl (foto Jan Landau en Lode De Clercq)

BEELD VAN CHRISTUS SALVATOR MET KANDELAAR

Tegen de noordwestelijke torenpijler is een beeld opgehangen van een zegenende Christus. Het beeld bleek te zijn beeldhouwd in een Noordfranse krijtsteen uit de streek van Avesnes, een materiaal dat in Vlaanderen reeds sinds de late Middeleeuwen de voorkeur genoot bij het vervaardigen van verfijnde sculpturen. Ook de console is in hetzelfde materiaal vervaardigd. Zowel het beeld als de console zijn gepolychromeerd: het beeld met onder andere vleeskleuren of carnaties, de console met weelderige verguldingen. Voor het beeld hangt nog steeds de oorspronkelijke bronzen kandelaar, die waarschijnlijk in verloren wastechiek werd gegoten, geassembleerd en met veel zorg geciseleerd. Op de wand achter het ensemble is een achtergronddecor aangebracht in de vorm van een geschilderd velum (draperie), bovenaan beëindigd in een baldakijn. Het huidig zichtbare rode gordijn met blauwe linten is de derde versie van dit achtergronddecor. Het is voorafgegaan door een oranje en zwarte

schildering. Al deze gegevens tonen aan dat het gaat om een geheel uit de tweede helft van de 16de eeuw. Gezien de omvang en de vrijwel perfecte staat van bewaring kunnen we stellen dat het gaat om een zeer belangrijk ensemble, dat vrij zeker mag beschouwd worden als van Antwerpse makelij. De Floris-traditie is bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar in de console.

BESLUIT

Dit onderzoek bevestigt bovendien op wetenschappelijk vlak wat zich ook reeds bij onderzoeken in de kathedraal en de Sint-Pauluskerk aankondigde, namelijk dat de wanden van deze kerken, die in tegenstelling tot bijvoorbeeld Brussel en Gent, in de loop van de 19de eeuw gelukkig niet volledig werden ontleisterd en dat deze oppervlakken bijgevolg werkelijk vol staan met kunstschaten en archeologische relictten vanaf de late Middeleeuwen tot in de 19de eeuw. Antwerpen blijkt daardoor over een nog verder te exploreren patrimonium te

beschikken, dat in rijkdom en verscheidenheid zeker in evenredigheid staat met de andere takken van de kunstproductie die in deze stad zo weelderig tot ontplooiing kwam. Samen met bijvoorbeeld de unieke Bourgondische kapel voegt dit tot voor enkele tientallen jaren nagenoeg onbekend kunstbezit een volledig nieuw aspect toe aan het historische spectrum van deze stad. Bij dergelijke restauratieprojecten hoort dan ook de onvermijdelijke afweging of de ontdekte schilderijen voor altijd zichtbaar moeten blijven als informatiedragers van verleden tijden en dus volledig blootgelegd en gerestaureerd moeten worden, ofwel dat ze onder de conserverende kalklagen onzichtbaar zullen bewaard worden.

EINDNOTEN

- (1) Opdrachtgever: Stad Antwerpen. Met toelagen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, de provincie en de stad Antwerpen. Hoofdaannemer: Algemene Ondernemingen Verstraete & Vanhecke Wilrijk. Architect: Architectenbureau Steenmeijer & Baksteen. Projectleider: Studiebureau Lode De Clercq Antwerpen.

Lode De Clercq is kunsthistoricus en restaurateur. Hij leidt een studiebureau dat wetenschappelijke vooronderzoeken uitvoert.

*Linda Van Dyck en
Marie-Hélène Ghisdal*

EEN VROEG-15DE-EEUWSE MUUR- SCHILDERING MET DE VOORSTELLING VAN DE MAN VAN SMARTEN IN DE KATHEDRAAL TE ANTWERPEN: PRACHTIGE FRAGMENTEN VAN EEN MINUTIEUS UITGEVOERDE SCHILDERING

►
Fragment van de
Man van Smarten
in de derde koor-
kapel rechts van
de Antwerpse
kathedraal
(foto auteurs)

Ter voorbereiding van de restauratie van de straalkapellen en de kooromgang van de Antwerpse kathedraal, werd er in de loop van 2001-2002 een bijkomende studiefase ingelast voor de kooromgang en voor de derde zuidelijke kapel (K3), die tevens de doorgang vormt naar de achtergelegen sacristie. Een gedetailleerde studie van de opeenvolgende afwerkingslagen, hun bewaringstoestand en een aantal proefrestauraties waren voorzien. Deze studie is een uitbreiding

van het reeds bestaande vooronderzoek dat in 1989-1990 door Walter Schudel en Lode Declercq werd uitgevoerd en dat een inzicht verschafte in de afwerkingslagen van het koor en het transept van de kerk (1). Het huidige onderzoek heeft deze inzichten verfijnd. Negen opeenvolgende fasen met decoratieve schilderingen werden opgetekend: omvang, motieven, boorden, en ook hun bewaringstoestand. Aan de hand van deze gegevens werd een behandelingsvoorstel uitgewerkt.

Bij het eerste onderzoek werd er op de zuidelijke muur van de derde koorkapel aan de rechterkant het hoofd van een Man van Smarten blootgelegd, een fragment van wat op dat ogenblik de oudste fase in de interieurdecoratie bleek te zijn. De oorspronkelijke geleding van deze wand is door latere bouwkundige ingrepen verstoord (nieuw raam, nieuwe monumentale poort), zodat slechts een gedeelte van deze schildering bewaard bleef. De nieuwe gegevens van het aanvullende onderzoek, toonden aan dat de Christusfiguur deel uitmaakt van een uitgebreid ensemble muurschilderingen, benoemd als fase III (2), dat alle wanden van de kapel versierde en zich ook verder zette op de twee aanpalende pijlers van de kooromgang. Het grootste oppervlak werd ingenomen door een schildering met groene fond, waarop afwisselend voorstellingen van het Lam Gods en van een Christusmonogram te zien zijn. Alleen op de zuidelijke muur kwamen ten minste drie figuratieve taferelen voor, waaronder de Man van Smarten.

◀ Algemeen gezicht op de derde koorkapel met de steekproeven naar originele beschildering (foto auteurs)

▼ Schildering van een Lam Godsmotief op groene achtergrond (foto auteurs)

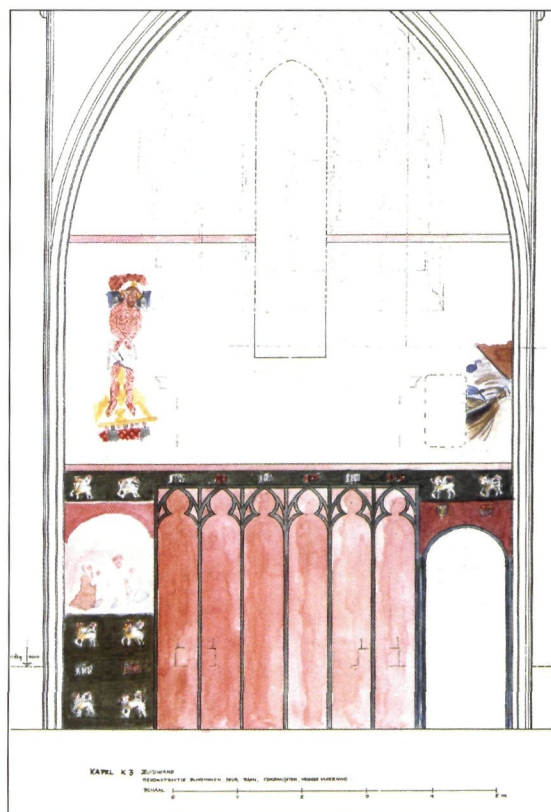

Voeten van Christus
op de altaartafel
met de kelk
(foto auteurs)

Van deze voorstelling werden nu ook de voeten blootgelegd, waardoor de scène iconografisch beter omschreven kan worden. Beide fragmenten getuigen van een complexe opbouw van de verflagen en van een hoogstaande uitvoeringstechniek. Een aantal coupes en analyses van de gebruikte pigmenten en bindmiddelen hielpen bij de interpretatie (3).

De Christusfiguur met doornenkroon en vergulde nimbus, die ongeveer levensgroot is uitgevoerd, wordt voorgesteld in een interieur. Links van het hoofd is er een raam met loodverdeling geschilderd. Als achtergrond, boven zijn hoofd, hangt er een 'tapijt' met ruitvormige motieven. Een brede grijze band bekroont het tafereel. De voeten van de figuur zijn voorgesteld op een altaartafel, bekleed met textiel, waarboven een gouden kelk met zwevende witte hostie is geplaatst. De voeten zijn links en rechts van de kelk geplaatst en zijn doorboord. De onderbenen zijn overdekt met plastisch uitgewerkte bloeddruppels. Hier vormt een grijs textiel met ruitmotief, toon op toon geschilderd en benadrukt door dikke borstelstreken, de achtergrond. Rechts van het altaar bevindt er zich een voorwerp dat zou kunnen verwijzen naar de passiewerktuigen (gesel?).

Overzichtstekening
met aanduiding
van de blootgelegde
fragmenten

▲
Fries met decoratie
in persbrokaat
(foto auteurs)

De aanwezigheid van de Man van Smarten, een voorstelling van de verrezen Christus die zijn wonden toont, boven een altaar met kelk en hostie, plaatst deze figuur binnen het iconografische thema van de Sint-Gregoriusmis. Christus zou, in de gedaante van de Man van Smarten, aan de heilige paus verschenen zijn tijdens het opdragen van de mis omdat één van zijn volgelingen twijfelde aan de reële aanwezigheid van de Zoon Gods tijdens de eucharistie. Deze voorstelling was zeer actueel aan het begin van de 15de eeuw, de periode waarin de schildering op basis van kunsthistorische en stratigrafische gegevens gesitueerd wordt. Over het toenmalige gebruik van de kapel is er tot nu toe echter niets bekend. De eerste bekende archiefstukken dateren uit 1476: de in gebruik name van de kapel door de broederschap van de Heilige Besnijdenis. Meer dan een eeuw later, in 1497, wordt ze gebruikt door de ambacht van de zeepzieders met, toevallig of niet, Sint Gregorius als patroon.

De schildering is aangebracht op een nieuwe pleister en een gekleurde preparatielaag of imprimatura, waarvan de kleur varieert van oranjebruin tot okergeel. De gegladde kalk-zandpleister werd afgewerkt met een dunne geborstelde pleisterlaag. De oranje

grondlaag, aangemaakt met oliehoudend bindmiddel vormt de traditionele voorbereiding voor een oliehoudende muurschildering zoals beschreven door Vasari (4).

Op de imprimatura werd er met zwarte verf een eenvoudige voortekening geschilderd. De opbouw van de verflagen varieert naargelang de kleurvlakken. Wanneer verschillende verflagen over elkaar werden aangebracht, bouwde de schilder zijn kleur op vertrekkende van een met proteïnen gebonden verf, over een oliehoudende tempera naar de eindlaag die volledige in olieverf was uitgevoerd. Voor de grijze achtergrond achter de Christusfiguur werden er zo bijvoorbeeld drie licht van kleur verschillende grijze verflagen over elkaar aangebracht, waarvan de middelste zeer pasteus is uitgewerkt met ruitmotieven, die aan het geheel een plastisch effect verlenen. Deze structuur is ook zichtbaar doorheen de later aangebrachte verflagen van het lichaam van Christus en de gouden kelk.

Voor de weergave van het aureool van Christus werd er een meer uitgesproken reliëftechniek toegepast: een gemodelleerde krijtgrond, gekleefd op de imprimatura, en met mixtion verguld. Ook voor

de vergulde kelk is het bladgoud met mixtion gekleefd. De omtrek van de kelk en de gedetailleerde weergave van de opengewerkte knoop zijn met zwarte verf op het bladgoud geschilderd, met arceringen voor de schaduwwerking.

Het lichaam van Christus vertoont een 'dégradé' van roze en bruine tinten met felrode, pasteus aangebrachte accenten voor het bloed. Het driedimensionale beeld wordt versterkt door het over elkaar aanbrengen van opeenvolgende lagen met verschillende kleurschakeringen, zoals witte hoogsels voor de teennagels en bruine schaduwen. Het lichaam werd uiteindelijk omlijnd met een bordeaux bruine contour.

Het verflagen van het altaar met zijn diverse textielbehangsels werden ook op minutieuze wijze opgebouwd. Het effen donker oranje bovenblad wordt omgeven door een boord van afwisselend witte, groene en roodbruine kleurvlakjes met daarover zwarte geschilderde franjes. Het antependium bestaat uit complementaire stroken rood en groen textiel. Het groene kleurvlak is versierd met een soort sgraffito-techniek: over een licht groenblauwe verflaag ligt er een transparant groen glacié waarin motieven werden ingekrast terwijl deze laatste laag nog nat was. De rode stroken vertonen een ruitmotief, bekomen door het geschrinkt over elkaar aanbrengen van lichtgrijze en felrode banden over een zalmkleurige ondergrond. Deze versiering doet denken aan de ruiten boven het Christushoofd, maar deze laatste werden dan weer nat in nat in 'dégradé' uitgevoerd.

Binnen deze éne schildering, waarvan momenteel slechts een gedeelte zichtbaar is, kan men een grote variatie aan schilderkunstige technieken observeren, waarmee gepoogd werd op plastische wijze tot een realistische weergave te komen van het mense-

lijk lichaam en van een aantal stofimitaties om zo de blik van de beschouwer te binden aan deze, voor de christelijke liturgie cruciale voorstelling van het mysterie van de eucharistie. En voor elke toeschouwer van vandaag is ook de 'doorkijk' op de enkele blootgelegde getuigen fascinerend en doet verlangen naar het volledig zichtbaar maken van de bewaarde resten van dit monumentale werk (5).

EINDNOTEN

- (1) DE CLERCQ L. EN SCHUDEL W., *Materiel-wetenschappelijk onderzoek van de muur- en gewelfschilderingen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, niet gepubliceerd onderzoeksrapport, 1993; VAN DIJCK L., *Architecturale en monumentale polychromie in hoogkoor en vieringtoren in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in *M&L*, jg. 12, nr. 2, 1993, p. 10-21.
- (2) Onder deze schildering werden op enkele plaatsen zeer kleine overblijfselen van een nog oudere decoratie aangetroffen, fase II genoemd. Fase I omvat de eerste afwerking van de muren: voegen en pleisterwerk. Dit gedeelte van de kerk werd gebouwd tussen 1352 en 1387.
- (3) Laboratoriumonderzoek: KIK, Leopold Kockaert en Jana Sanyova, 1990 en 2002.
- (4) MORA P. en L. en PHILIPPOT P., *La conservation des peintures murales*, Bologna, 1977, p. 164.
- (5) Uitvoering: Marie-Hélène Ghisdal en Linda Van Dijk, met medewerking van Heidi Persoon en Louis Dekoninck. Opdrachtgever der werken: Provincie Antwerpen. Architect: Rutger Steenmeyer

Linda van Dijk en Marie-Hélène Ghisdal zijn conservators-restaurateurs van muurschilderingen

Dirk Van Eenhooge

MIDDELEEUWSE BRUGSE HUIZEN: BOUWHISTORISCH ONDERZOEK IN DE HUIZEN IN SINT-JACOBS EN DEN ANCKER

Twijnstraat 13:
de achtergevel
na restauratie
(foto O. Pauwels)

In deze tweede bijdrage over het bouwhistorisch onderzoek dat door de Afdeling Monumenten en Landschappen in de Brugse binnenstad wordt uitgevoerd, besteden we aandacht aan twee huizen gelegen in volledig verschillende stadswijken: enerzijds het huis In Sint-Jacobs (Twijnstraat 13) in wat waarschijnlijk de oudste handelswijk van de stad is, en anderzijds het huis Den Ancker (Spiegelrei 24) in de Koetelwijk die pas rond 1283 binnen het stedelijk gebied werd opgenomen.

DE HANDELSWIJK AAN DE SINT-WALBURGAKERK

Het huis *In Sint-Jacobs* lag oorspronkelijk op een groot perceel dat in het noorden begrensd was door de Sint-Walburgastraat, in het zuiden door de Twijnstraat. Volgens A.C.F. Koch die de vroege topografische ontwikkeling van Brugge bestudeerde (1) zou zich in deze buurt, vlakbij de toenmalige haven *Het Wijk* reeds in de 10de eeuw een handelswijk hebben bevonden. Hij baseert zich hierbij ondermeer op het feit dat in deze buurt een kapel,

Deelplan van de Brugse binnenstad met de locatie van het huis Twijnstraat 13 (B30) (tek. auteur)

gewijd aan de heilige Walburga werd gebouwd. Deze kapel die, gezien de populariteit van de Walburgadevotie in de eerste helft van de 10de eeuw in deze periode zou kunnen zijn gebouwd, en eigendom was van de Graaf van Vlaanderen, werd pas in 1239 parochiekerk toen vanuit de Sint-Salvatorsparochie een nieuwe parochie Sint-Walburga werd gesticht (2). Dat de Graaf, eigenaar van de kapel, in die periode de wereldlijke beschermheer van de handelaars was, en dat anderzijds Sint-Walburga de patroonheilige van deze handelaars was (3), kan er inderdaad op wijzen dat de omgeving van de Sint-Walburgakapel één van de oudste handelswijken van de stad is.

Wat er ook van zij, alvast in de Late Middeleeuwen is de buurt volledig gericht op de internationale handel. Veel vreemde kooplieden, vooral van Duitse en Engelse oorsprong, bezaten er eigendommen, evenals lokale makelaars (die bemiddelden in transacties met vreemde kooplieden) en hosteliers die er onderdak verschafte aan kooplieden van uiteenlopende nationaliteiten. In de omliggende straten bevonden zich in de 14de en de 15de eeuw talrijke hostelries en herbergen, maar eveneens *lombarden* die een rol speelden in de geldhandel. Zo waren de buurhuizen van *In Sint-Jacobs* een hostellerie (*Ter Magdaleene*), twee herbergen (o.a. *De Drie Koningen*) en een lombard (*Ten Albeerten*) (4).

Vanaf de vroege 16de eeuw verschuift het centrum van de internationale handel echter van Brugge naar Antwerpen, en verdwijnen de handelaars uit deze buurt. De nieuwe bewoners behoren tot een kapitaalcrachtige stadselite, en bestaan uit ambtsadel, hogere geestelijkheid, hogere bestuurskringen en topambtenaren.

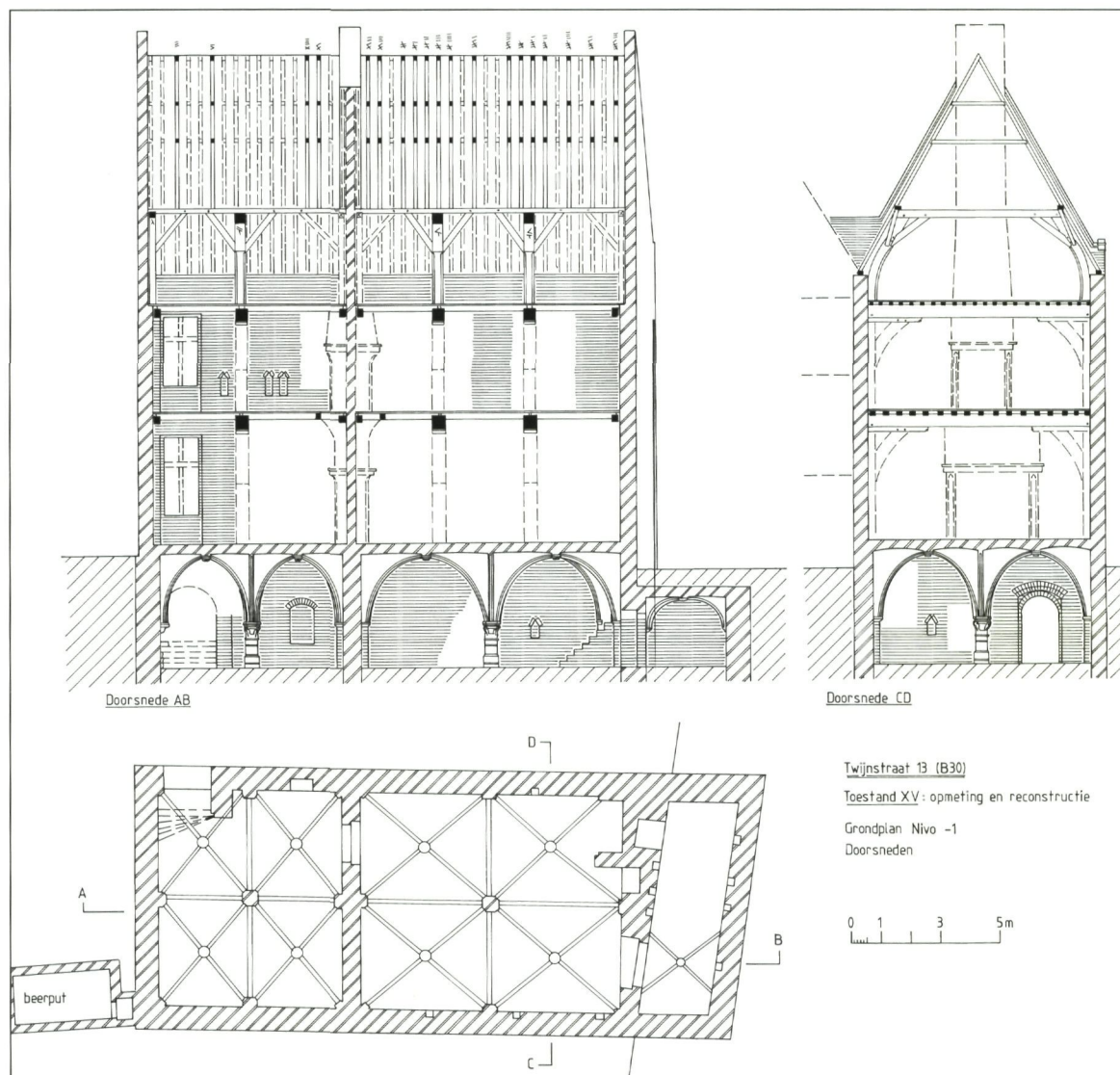
In tegenstelling tot veel andere middeleeuwse huizen hebben de bewoners vanaf de late 16de eeuw in het huis *In Sint-Jacobs* betrekkelijk weinig sporen nagelaten, zodat het huis zeker wat de essentiële bouwonderdelen betreft, tot ons gekomen is in zijn laat-15de eeuwse toestand.

HET HUIS TWIJNSTRAAT 13 IN DE 13DE EN VROEGE 14DE EEUW

Het bouwhistorisch onderzoek dat werd uitgevoerd door de Afdeling Monumenten en Landschappen had plaats in de periode 1997-2001, toen er verbouwings- en restauratiewerken werden uitgevoerd naar ontwerp van architecten K. Lantsoght en G. Vandenabeele. Terzelfdertijd bestelden de eigenaars een onderzoek huizengeschiedenis door de gelijknamige werkgroep van de vzw Levend Archief te Brugge. Deze studie leverde een belangrijke hoeveelheid volledig nieuwe gegevens op over de bouwgeschiedenis en de opeenvolgende eigenaren

► Twijnstraat 13:
grondplan en
doorsneden
(tek. auteur)

en bewoners van dit unieke huis. In het eindverslag van de werkgroep uit 1999 werden de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek reeds verwerkt, maar door de voortgang van de werken die pas onlangs werden afgesloten kwamen nog bijkomende elementen tevoorschijn die de bouwgeschiedenis van het huis Twijnstraat 13 vervolledigden.

De oudste vermelding van het huis dateert uit 1396 en werd teruggevonden in de renteboeken van de Obediëntie van Sint-Donaas (5). Het huis behoorde toen aan *Domicella Jehanna*, weduwe van *Fransiscus Roukeloos*. De vroegste oorsprong van het huis is echter merkkelijk ouder en is wellicht in de vroege 13de eeuw te situeren: achter het huis werd op kelderniveau een stortkoker van een latrine en een beerput aangetroffen, opgebouwd in bakstenen van het formaat 31 x 7,5 cm. Ondanks latere ver-

bouwingen was nog duidelijk dat de beerput die 3m25 lang was en 1m65 breed, oorspronkelijk met een bakstenen tongewelf was overdekt. Jammer genoeg kon de inhoud van de beerput niet onderzocht worden.

De aanwezigheid van de latrine en beerput wijzen op het bestaan van een vroeg-13de eeuws huis dat omstreeks 1300 echter grondig werd verbouwd: de keldermuren zijn opgebouwd in bakstenen van het formaat 28 x 6 cm. Deze kelder was wellicht oorspronkelijk met een balklaag overdekt, die echter reeds in de vroege 14de eeuw werd vervangen door indrukwekkende hoge kruisribbengewelven

Het is weinig waarschijnlijk dat dit 13de-eeuwse huis, dat immers niet aan de hoofdstraat van het huizenblok (de Sint-Walburgastraat) is gelegen, toen het belangrijkste of enige bakstenen huis op

het erf was. Er moet zich reeds in de vroege 13de eeuw een tweede huis aan de Sint-Walburgastraat hebben bevonden, dat in latere archiefteksten inderdaad opduikt maar in de 17de eeuw reeds was afgebroken. Zo had het huis Twijnstraat 13 omstreeks 1400 nog geen eigen huisnaam maar wordt het vanaf 1430 vermeld als het *achterhuis van Sint-Jacobs* (6). Pas vanaf 1451 wordt de huisnaam *In Sint-Jacobs* gebruikt voor het huis in de Twijnstraat.

Er zijn dus goede redenen om aan te nemen dat er zich in de vroege 13de eeuw op dit perceel reeds twee bakstenen huizen bevonden. In vroegere bijdragen hebben we er reeds op gewezen dat dergelijke grote huizen toen onderdeel waren van een oorspronkelijk veel groter erf waarop nog tal van andere bijgebouwen waren opgetrokken. Er zijn aanwijzingen dat dit ook hier het geval is geweest, en dat de twee percelen links van het huis oorspronkelijk eveneens deel uitmaakten van dit grote erf. Eén van de aanwijzingen hiervoor is de vermelding in de renteboeken van Sint-Donaas die in 1396 een registratie vormden van de inkomsten van onroerend goed binnen en buiten Brugge. Slechts een beperkt aantal opgesomde cijzen had betrekking op huizen in Brugge, en in de Twijnstraat worden enkel deze drie aanpalende percelen vermeld. Het is dus niet onmogelijk dat deze drie erven oorspronkelijk één geheel vormden dat eigendom was van het kapittel van Sint-Donaas. Zoals echter dikwijls het geval is in het onderzoek naar deze oude *kerndomeinen* kan enkel bijkomend onderzoek hier uitsluitsel brengen.

Zoals reeds vermeld, bleef enkel in de kelder de vroege oorsprong van dit pand zichtbaar. Het huis had toen echter reeds de afmetingen en het grondplan die tot op heden bewaard bleven: een diep-

▲
Twijnstraat 13:
de vroeg-14de
eeuwse kelder
tijdens de
restauratie
(foto O. Pauwels)

◀◀
Twijnstraat 13:
gewelfsleutels met
bloemmotief
(foto O. Pauwels)

▲▲▲
Twijnstraat 13:
gewelfsleutels
met maskers
(foto O. Pauwels)

huis, binnenwerks 15m80 diep en 7m50 breed dat door een dwarse brandmuur is ingedeeld in een 8m90 diep voorhuis en een 6m55 diep achterhuis. Deze indeling in een rechthoekig voorhuis en een kleiner, dikwijls bijna vierkant achterhuis is aanwezig in betrekkelijk veel middeleeuwse huizen in Brugge en andere steden in Noordelijk Europa (7), en is een huistype dat waarschijnlijk teruggaat op de vroeg-middeleeuwse *aula* en *camera*. Voor zover kan worden nagegaan, lijken in deze huizen de voornaamste woonfuncties in het achterste gedeelte te zijn ondergebracht, en was het voorste gedeelte

te voornamelijk bestemd voor het stapelen en verhandelen van goederen.

De kelder van het huis is overdekt met hoge kruisribgewelven die rusten op hetzij bakstenen muurpijlers hetzij (in de hoeken) op eenvoudige afgeronde consoles in Doornikse kalksteen, en een centrale zuil met knopkapiteel en achtszijdige dekplaat. Kruisribben en gewelven zijn in baksteen uitgevoerd, met uitzondering van de gewelfsleutels in kalkzandsteen. Vijf van deze gewelfsleutels zijn voorzien van grote bloemmotieven, terwijl de overige drie als maskers zijn uitgewerkt. Zowel op deze gewelven als op de keldermuren bleven onder een aantal kalklagen belangrijke resten bewaard van een oorspronkelijke *baksteenschildering*. Enkel de gewelfsleutels waren aanvankelijk niet beschilderd.

De kelder was van de straat toegankelijk via een ondertussen verbouwde trap met treden in Doornikse kalksteen; de oorspronkelijke keldertoeegang bleef niet bewaard. Het achterste gedeelte van de kelder kon betreden worden via een deuropening met bakstenen rondboog, zelf geplaatst in een deurnis met bakstenen segmentboog. Vanuit de achterste kelder kon het woonerf bereikt worden via een trap in Doornikse kalksteen en een deuropening in de rechter zijmuur; bij een latere opho-

▲▲
Twijnstraat 13:
13de eeuwse
consoles in de
straatkelder
(foto O. Pauwels)

◀
Twijnstraat 13,
straatkelder: kaars-
nis met trapvormige
boog
(foto O. Pauwels)

ging van het vloerniveau verdwenen trap en deur-
opening nagenoeg volledig.

Kaarsnissen (afgedekt met een keperboog) werden
enkel aangetroffen in de voorste kelder, in het ach-
terste gedeelte valt alleen een kleine muurnis met
segmentboog te vermelden.

Tot de oorspronkelijke 13de eeuwse aanleg behoort
eveneens een kleine straatkelder, van gelijke breedte
als het huis, maar slechts 2m30 diep. Ter hoogte
van de doorgang naar de hoofdkelder is de kleine
kelder overdekt met een eenvoudig kruisribgewelf
dat steunt op vier beeldhouwde kopjes in Door-
nikse kalksteen, de rest van de kelder is overdekt
met een laag tongewelf. Merkwaardig in deze kel-
der zijn verder de zeven kaarsnissen die met een
trapvormige boog zijn overdekt. Ook deze straat-
kelder is met een baksteenschildering afgewerkt.

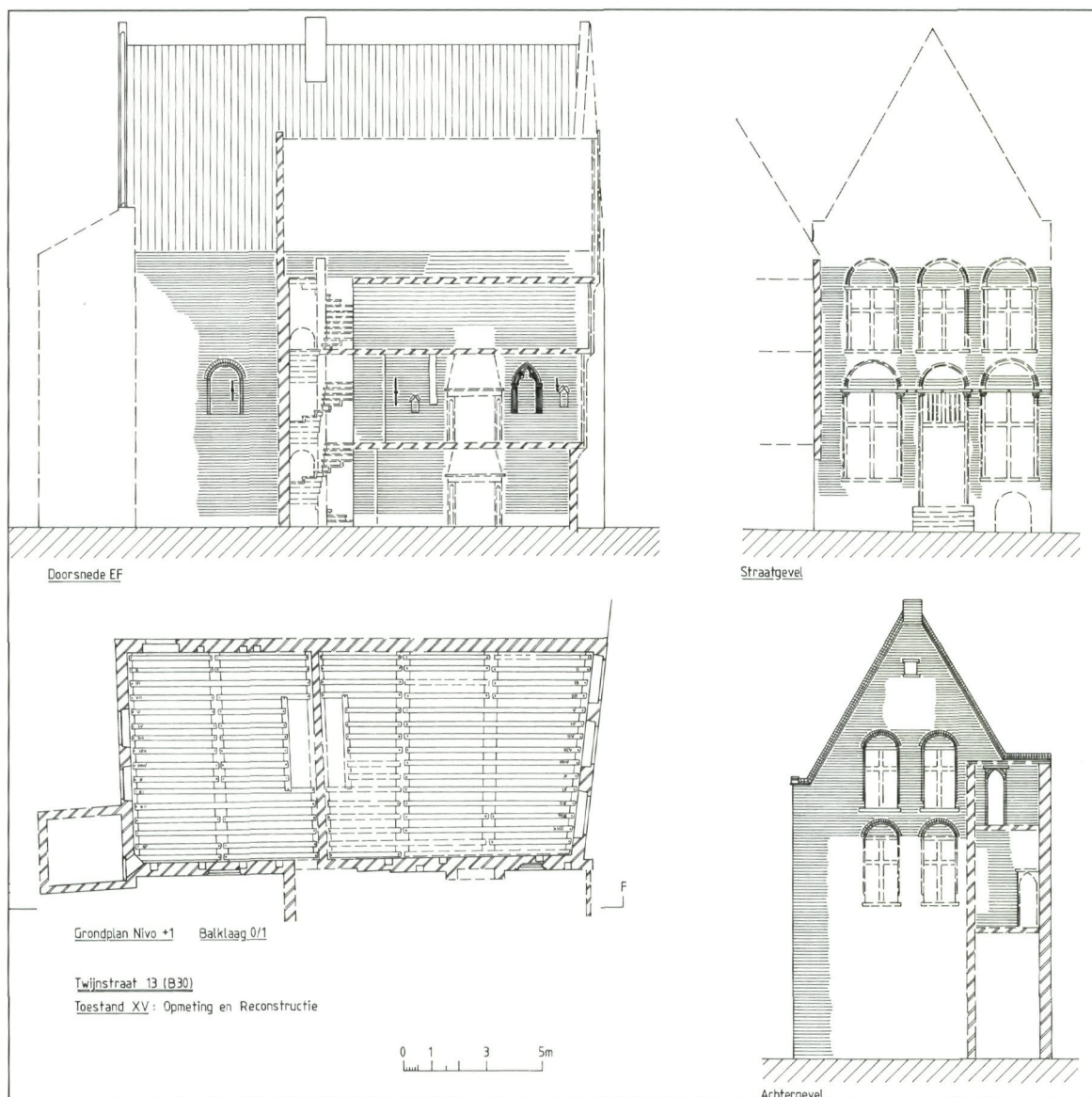
HET ACHTERHUIS VAN SINT JACOBS IN DE 14DE EN 15DE EEUW

Zoals reeds vermeld wordt het huis Twijnstraat 13
na 1430 het *achterhuis van Sint-Jacobs* genoemd;
het hoofdhuis was aan de Sint-Walburgastraat ge-
legen en was een herberg. Of dit betekent dat het
achterhuis eveneens als herberg dienst deed, dan wel
als zelfstandige woonst, is niet helemaal duidelijk,
temeer daar er in de archiefteksten verwarring lijkt
te bestaan over de juiste situering van het huis *In
Sint-Jacobs*.

De vroegst bekende eigenaars van het huis zijn in
ieder geval terug te vinden in het milieu van de
makelaars. De eerst genoemde eigenares was de
weduwe van Franciscus Roukeloos, die zelf niet in
de ledenlijsten van de makelaarsnering voorkomt,

►
Twinstraat 13:
opmeting en
reconstructie van
de gevels
(tek. auteur)

maar wel in 1340 Lamsin Roukeloos en in 1361 Jacobus Roukeloos. Van de volgende eigenaar, Jacob Beauliuu weten we niet welk beroep hij uitoefende, maar zijn erfgenaam Johannes de Beauliu die het huis in 1451 reeds in bezit had, was in 1428 opgenomen geweest als lid van de makelaarsnering (8). Het huis bleef tot 1459 in zijn bezit. Uit de periode 1459 - 1498 zijn geen eigenaars bekend.

Uit het bouwhistorisch onderzoek kwamen twee grote verbouwingscampagnes tevoorschijn die te situeren zijn in de periode dat het huis eigendom was van makelaars, en hetzij als herberg hetzij gedeeltelijk als stapelplaats een rol speelde in de internationale handel. De eerste grote verbouwing is te situeren in de late 14de eeuw (baksteenformaat 23 x 5 cm) en bepaalde grotendeels de nog be-

staande inwendige structuur van het pand, terwijl een verbouwing in de late 15de eeuw (baksteenformaat 21 x 4,5 cm) vooral de buitengevels betrof. Omdat echter niet van alle onderdelen duidelijk is in welke periode zij te situeren zijn, bespreken we hier het volledige huis zoals het er omstreeks 1500 moet hebben uitgezien.

Of het 13de eeuwse huis een bakstenen straatgevel had is niet bekend: de oudste bouwsporen hier dateren uit de late 14de eeuw, maar zijn zeer fragmentair. Beter bewaard bleven een aantal resten van de laat-15de eeuwse gevel die tevoorschijn kwamen toen de beraping van de 19de eeuwse lijstgevel werd verwijderd. De toegangsdeur naar de gelijkvloerse verdieping bevond zich in de middelste van drie traveeën en was voorzien van een bovenlicht

◀ Twijnstraat 13:
opleg van de
kinderbalken met
loef, houten toog-
nagel en telmerk 5
(foto auteur)

waarin diefijzers waren aangebracht. De bovenlatei is ingewerkt in een doorlopende waterlijst in Doornikse kalksteen waarboven zich een rondboognis met rondstaaf bevond. De vensters (met kruiskozijn) aan weerszijden van de voordeur bevonden zich eveneens onder de waterlijst, en waren eveneens bekroond met een rondboognis met rondstaaf. De rondstaven van de vensteromlijstingen eindigden bovenaan in zandstenen kapiteeltjes met bladmotieven.

De vensters van de eerste verdieping waren iets eenvoudiger uitgewerkt en zijn gevat in drie afzonderlijke vensternissen met rondstaaf en rondboog. Op zolderniveau verdween de gevel volledig bij de verbouwing tot lijstgevel in 1839.

Van de benedenverdieping kon tijdens de verbouwingen enkel de balklaag worden onderzocht. De zware moerbalken (44 x 44 cm) waren ondersteund door korbeelstellen waarvan enkel één balksleutel (met eenvoudig kwartbol profiel) bewaard bleef. De kinderbalken (20 x 20 cm) zijn met een loef opgelegd op de moerbalken; elke opleg is met een zware houten toognagel vastgezet en is voorzien van een telmerk. Brede ravelingen aan weerszijden van de dwarse brandmuur wijzen op de aanwezigheid van ruggelings tegen elkaar geplaatste haarden. In het achterhuis bevond zich achteraan de

rechter zijmuur een grote vensteropening die buiten in een vensternis met afgeschuinde dagkanten en rondboog is gevat. De achtergevel bevat op dit niveau geen resten van oude deur- of vensteropeningen. Wel kon worden vastgesteld dat het tegen de achtergevel aangebouwde latrinegebouw binnenwerks 2m70 op 2m40 groot was.

De eerste verdieping van het huis kon wel uitgebreid worden onderzocht, en leverde talrijke getuigen van de rijke afwerking van dit pand. Opvallend was vooral het grote aantal kaarsnissen dat werd aangetroffen: in de linker zijmuur die volledig intact bleef, konden in het voorhuis drie kaarsnissen worden geteld, en vier in het achterhuis. De nissen zijn 26 cm breed, 80 cm hoog en afgewerkt met een bakstenen driepas. De rechter zijmuur is in het voorhuis zwaar verbouwd, maar bevatte in het achterhuis drie kaarsnissen en een groot venster, analoog aan dat op de benedenverdieping. Op alle muurvlakken werden uitgebreide resten van een zorgvuldig uitgevoerde baksteenschildering aangetroffen. Ten tijde van het onderzoek was de (zeer bouwvallige) brandmuur op deze en de zolderverdieping reeds gesloopt, maar ook hier wijzen ravelingen in de balklaag op ruggelings tegen elkaar geplaatste haarden. De moerbalken waren ook op deze verdieping ondersteund door korbeelstellen.

▲
Twinstraat 13:
lavabonis met rijk
versierde drie-
pasboog uit de late
14de eeuw
(foto auteur)

In de achtergevel bleven op dit niveau enkel de afgeschuinde rondbogen van de twee vensteropeningen bewaard. Van de doorgang naar de latrine bleef slechts één dagkant gedeeltelijk behouden.

Op de zolderverdieping bevatte de bestaande dakkap 23 sporenparen van de laat-middeleeuwse sporenkap, een aantal oorspronkelijke gebinten en later ingebrachte stapelgebinten. In de oorspronkelijke kap was elk sporenpaar verbonden door twee hanebalken en ondersteund door flieringbalken die zelf rustten op kromstijlgebinten en standjukken (tegen voor- en achtergevel en aan weerszijden van de brandmuur). De gebinten waren getelmerkt van achter- naar voorgevel, de sporenparen hadden een eigen nummering die waarschijnlijk in dezelfde richting verliep.

In de achtergevel bleven hier twee hoge vensters met rondboognis bewaard, evenals de doorgang naar het latrinegebouw. Deze 60 cm brede doorgang is aan de binnenzijde door een spitsboog afgedekt, aan de kant van de latrine door een houten latei. Een ander opvallend kenmerk van deze zolderverdieping is de aanwezigheid van een baksteenschildering die op verscheidene plaatsen werd teruggevonden. Zowel de grote vensters, de toegang tot de latrine als de muurafwerking bewijzen dat het hier geen normale zolderverdieping betrof, maar dat deze voor bewoning was ingericht. Deze vaststelling zou een bevestiging kunnen vormen van het vermoeden dat er in het huis in de 15de eeuw een herberg werd uitgebaat.

EEN HUIS MET STEEGHERE

Bij de laat-14de eeuwse verbouwing van het huis werd het ter linkerzijde uitgebreid met een tweede bouwvolume dat volledig verdween maar waarvan nu nog de sporen en resten in de gemene muur afleesbaar zijn. Het was iets meer dan tien meter diep, over de breedte zijn vooralsnog geen gegevens bekend. Op de gelijkvloerse verdieping bleven in de gemene muur enkel de uitbraaksporen bewaard van een grote haard en van de achtergevel. Vlak hiervoor bevindt zich een 2m30 brede opening die over de volledige hoogte van de muur doorloopt en nu met een jonger type baksteen is dichtgemetseld. Onze veronderstelling dat deze sporen teruggaan op een trappenhuis dat de verbinding tussen de twee bouwvolumes mogelijk maakte, werd bevestigd toen iets later het archiefonderzoek van de vzw Levend Archief een koopacte uit 1548 oplever-

de waarin het huis Twijnstraat 13 omschreven wordt als *een huus met datter toebehoort mitsgaders een poortken ende ganc ende een ander huus daer neffens an staende ende selve toebehoorende staende ten voorhoofde in de Lange Twijnstraete*, terwijl de gemene muur met de links gelegen herberg De Magdaleene doorliep *tote den achterdeure ende steeghere vande voorseide huuse*. Dezelfde *steeghere* wordt nog eens vermeld in 1557 en in 1639. In een beschrijving uit 1675 wordt hij echter niet meer vermeld (9). Het begrip *steeghere* komt geregeld voor in diverse documenten, is meestal een constructie die tegen een ander huis is aangebouwd, en moet als *trappenhuis* geïnterpreteerd worden (10).

Op de eerste verdieping zijn belangrijke resten bewaard van de rijke aankleding van dit huis. Van achter naar voren: een kaarsnis met driepas, uitbraaksporen van een muurstijl en een haard, een bijzonder mooie lavabonissen en een tweede kaarsnis. Deze laatste bevindt zich vlak bij de rooilijn, zodat we veronderstellen dat dit huis een uitkragende houten gevel had. Deze veronderstelling wordt overigens bevestigd door het uitbraakspoor links in de gevel van Twijnstraat 13 van de bakstenen overkraging die de houten gevel afsloot.

De lavabonissen ziet nu uit op de tuin van het buurhuis, en kon slechts summier onderzocht worden. De bakstenen omlijsting van de nis is een rondstaaf waarvan de spitsboog gedragen wordt door zandstenen kapiteeltjes met bladmotieven. Tegen de achterwand bevindt zich een bakstenen holle omlijsting waarin aan weerszijden drie rozetten zijn aangebracht; deze omlijsting wordt bekroond door zandstenen kapiteeltjes met bladmotieven. In het boogveld daarboven is een (waarschijnlijk) zandstenen driepasboog zichtbaar. De linker zwik is ingevuld met een grote rozet, de rechter met (waarschijnlijk) een fabeldier. De toten van de driepas zijn versierd met kopjes.

De vroegste voorbeelden in Vlaanderen van soortgelijke driepasbogen met fabeldier in de zwikken en soms kopjes aan de toten, dateren uit de late 13de eeuw, zijn in Doornikse kalksteen uitgevoerd, en werden teruggevonden aan de Brugse Waterhalle (11), in de Duinenabdij te Koksijde (12), nabij de vroegere Mariakerk te Aardenburg (13), waar ze telkens deel uitmaakten van een ingangsdeur. Het motief komt ook voor op laat-13de eeuwse grafplaten (14), en wordt ook in de 14de eeuw in Brugge verder toegepast, zoals ondermeer in lavabonissen in de huizen Genthof 11 (15) en Gouden Handstraat 21 (16).

Uit het archiefonderzoek is gebleken dat dit bouwvolume in de loop van de 17de eeuw moet zijn verdwenen; deze datering lijkt overeen te komen met het formaat en de kwaliteit van de baksteen waarmee de doorbreking in de gemene muur werd opgevuld na het slopen van het trappenhuis. Er was voordien echter reeds meer gesloopt op dit grote woonerf. In de reeds vermelde koopacte van 1548 is er immers geen sprake meer van de oude herberg *In Sint-Jacobs* in de Sint-Walburgastraat maar enkel van *noch een hende van eenen muur ende paertstalle... al vrij toebehoorende desen voors. huuse*. Het verdwijnen van de oude herberg kan waarschijnlijk rond 1533 worden gesitueerd: tot deze datum wordt het huis in de Twijnstraat meestal het *achterhuis van Sint-Jacobs* genoemd, vanaf 1534 staat het steevast zelf vermeld als *Sint-Jacobs*. Tot het begin van de 19de eeuw was het de enige woning op een zeer groot bouwperceel dat aldus een ruime tuin omvatte met een grote poort aan de Sint-Walburgastraat, waar ook een klein bijgebouwtje stond. In 1839 werd er een nieuw huis gebouwd aan de Sint-Walburgastraat en begon de verkaveling van een bouwperceel dat ongeveer 5 eeuwen onveranderd was gebleven.

HET HUIS DEN ANCKER IN DE KOETELWIJK

Het huis *Den Ancker* is gelegen aan de Carmersbrug aan het uiteinde van de Spiegelrei, in een groot bouwblok waarin reeds twee andere vroege bakstenen huizen werden geïdentificeerd (17). In de traditionele geschiedschrijving van de stad wordt deze omgeving steeds beschouwd als gelegen binnen de stadsomwalling van 1127-1128, daar er van uit gegaan wordt dat de Sint-Annarei ten Oosten en de Gouden Handrei ten Noorden samenvallen met deze oude omwalling. Recent archiefonderzoek van T. De Meester en B. Schotte van de vzw Levend Archief heeft echter overtuigend aangetoond, op basis van nieuw materiaal en het kritisch herlezen van reeds gekend materiaal, dat deze stelling wat betreft de Gouden Handrei slechts gedeeltelijk juist is, en wat de Sint-Annarei betreft waarschijnlijk helemaal onjuist is. Ook recent stadsarcheologisch onderzoek nabij de Sint-Annarei lijkt hun stelling te ondersteunen. Daar de resultaten van dit onderzoek echter nog niet gepubliceerd zijn (18), kunnen zij hier slechts kort vermeld worden. Samengevat komt het hier op neer dat hun "*onderzoek naar huizen gelegen aan de Spiegelrei...en verschillende toponymen laten uitschij-*

nen dat dit bouwblok buiten de stadsomwalling van 1127-1128 lag, want ze worden gesitueerd in de Koetelwijk en de Sint-Gillisparochie...die pas rond 1283 bij de verdere uitbreiding van de stad verworven werden van de Heer van het Praatse, één van de heerlijkheden die buiten de stadsomwalling lagen en toen werden ingelijfd." De auteurs wijzen er bovendien op dat in de oudste teksten deze buurt nog omschreven wordt als de *crepelhouc* (ofte krepelhout-hoek), er eind 13de eeuw nog grotendeels woest bij lag en nog geen deel uitmaakte van de haven aan het begin van de Spiegelrei waar zich vooral houtbewerkers gevestigd hadden. Eind 13de eeuw, na de aanleg van de ruimere omwalling, waren ook hier voornamelijk *houtbrekers* en schrijnwerkers aanwezig. Het smalle *Schrijnwerkerstraatje* hier herinnert overigens nog altijd aan hun aanwezigheid. Dat hier echter ook andere activiteiten plaats vonden blijkt uit een vermelding uit 1418 van een aanlegplaats voor kalkschepen aan het huis *Den Ancker* (19).

In dit huis waarvan de huisnaam ongetwijfeld verband houdt met de havenactiviteiten in de buurt, werd er in 1997 een volledig bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd dat als voorbereiding van de geplande restauratie alle bouwfasen van de 13de tot de late 19de eeuw in kaart bracht. Bij dit onderzoek kon dankbaar gebruikt worden gemaakt van het reeds door B. Schotte uitgevoerde archiefonderzoek, waaruit vooral de opeenvolgende eigenaars van dit en de aanpalende huizen naar voren kwamen (20).

Onder het huidige huisnummer Spiegelrei 24 schuilen nu twee diephuizen, waarvan echter slechts één teruggaat tot de eerste bouwperiode. Het linker huis, waar zich nu de koetspoort bevindt, wordt voor het eerst vermeld als *Ten Zwarte Leeu* in 1486 en werd waarschijnlijk inderdaad rond die tijd gebouwd. Het bouwhistorisch onderzoek bracht althans niets aan het licht dat vóór de 15de eeuw kan worden gedateerd. Tot 1768 vormde het overigens samen met het links gelegen huis *De Grote Mortier* een tweewoonst. Het *Swart Leeuwen* werd toen verkocht aan de familie *Goormachtig* die kort tevoren het huis *Den Ancker* had verworven. Sindsdien vormen deze twee huizen een tweewoonst die herhaaldelijk werd verbouwd.

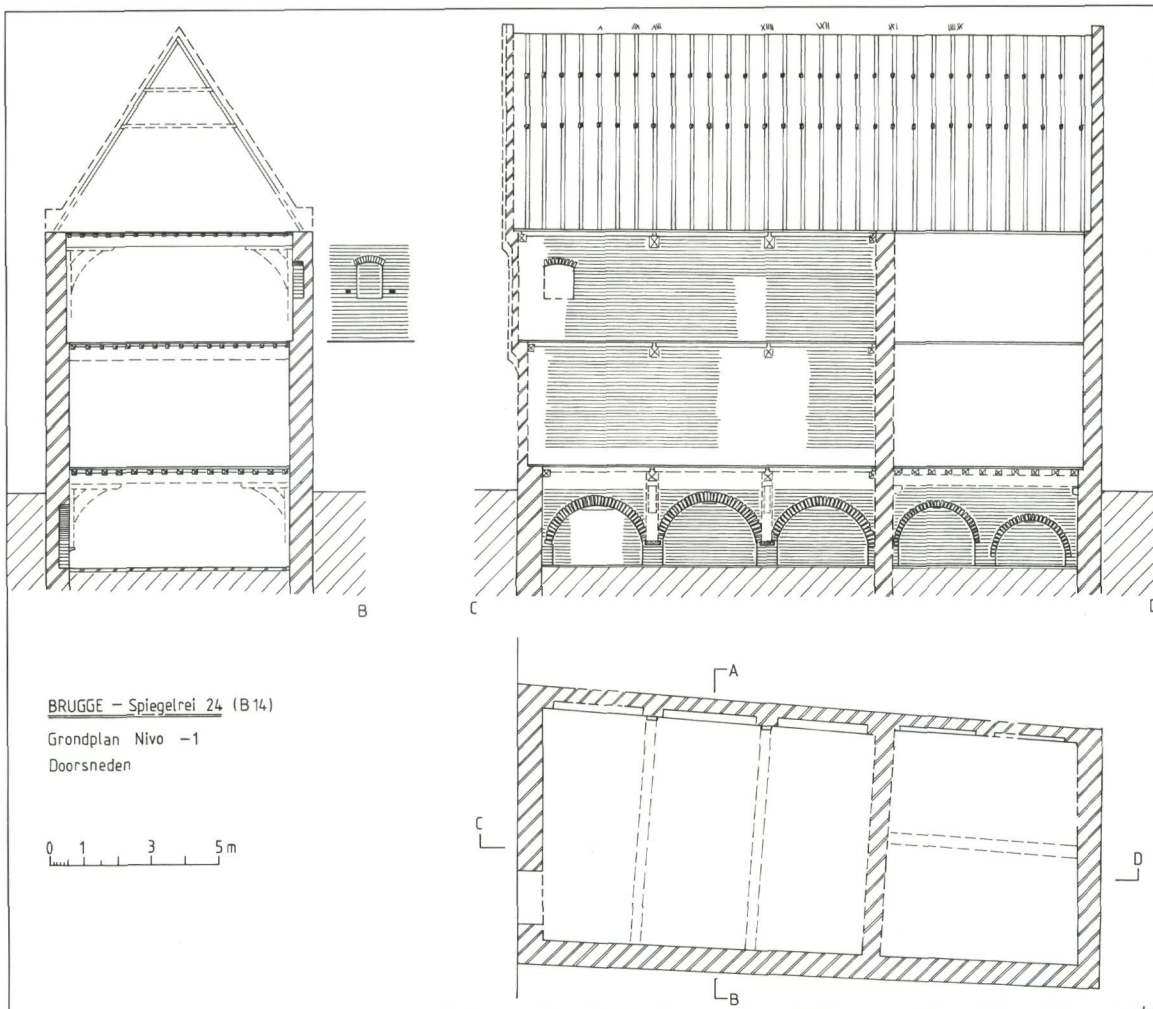

HET HUIS TEN WALLE IN DE 13DE EN 14DE EEUW

Het rechter gedeelte van het huidige Spiegelrei 24 wordt voor het eerst omstreeks 1375 vermeld als *Ten Walle*, en was toen eigendom van Brugschep en raadslid *Jacop Vande Walle*. Het huis is echter ongeveer een eeuw ouder en werd waarschijnlijk in de tweede helft van de 13de eeuw opgetrokken (cfr. infra). Van deze oude oorsprong zijn niet alleen in de kelder maar op alle bouwlagen resten en bouwsporen van de eerste bouwfase, opgetrokken in bakstenen van het formaat 28 x 6 cm, teruggevonden. Het huis was binnenwerks 16m40 diep en 6m50 breed en was door een nu verdwenen binnenmuur verdeeld in een groot rechthoekig voorhuis en een bijna vierkant achterhuis. Van deze brandmuur werden resten aangetroffen in de kelder, en uitbraaksporen op de eerste verdieping. De huidige bakstenen straatgevel is volledig opgetrokken in duidelijk jongere baksteen, zodat we terecht

kunnen veronderstellen dat het oorspronkelijke huis voorzien was van een waarschijnlijk uitkragende houten gevel.

In de linker zijmuur van de kelder van het voorhuis bevinden zich drie 2m50 brede spaarnissen die met een rondboog zijn afgesloten; in de muurdammen ertussen bleven eenvoudige consoles in Doornikse kalksteen bewaard, waarop de muurstijlen rustten. Hieruit kunnen we afleiden dat de kelder overdekt was met een balklaag die door twee moerbalken in drie vakken was ingedeeld. Of de moerbalken centraal ondersteund waren door een geschoorde standvink is onzeker, maar te oordelen naar andere voorbeelden (21), wel waarschijnlijk. De kelder van het achterhuis vertoont in de linker zijmuur opnieuw twee spaarnissen, nu van ongelijke grootte. Hier ontbreken wel sporen van muurstijlen, maar in het midden van de achtermuur bleef een zware console in Doornikse kalksteen bewaard, waarop een centrale onderslagbalk rustte die de kelder in

Spiegelrei 24:
 opmeting en
 reconstructie van
 het huis Ten Walle
 in de late
 13de eeuw
 (tek. auteur)

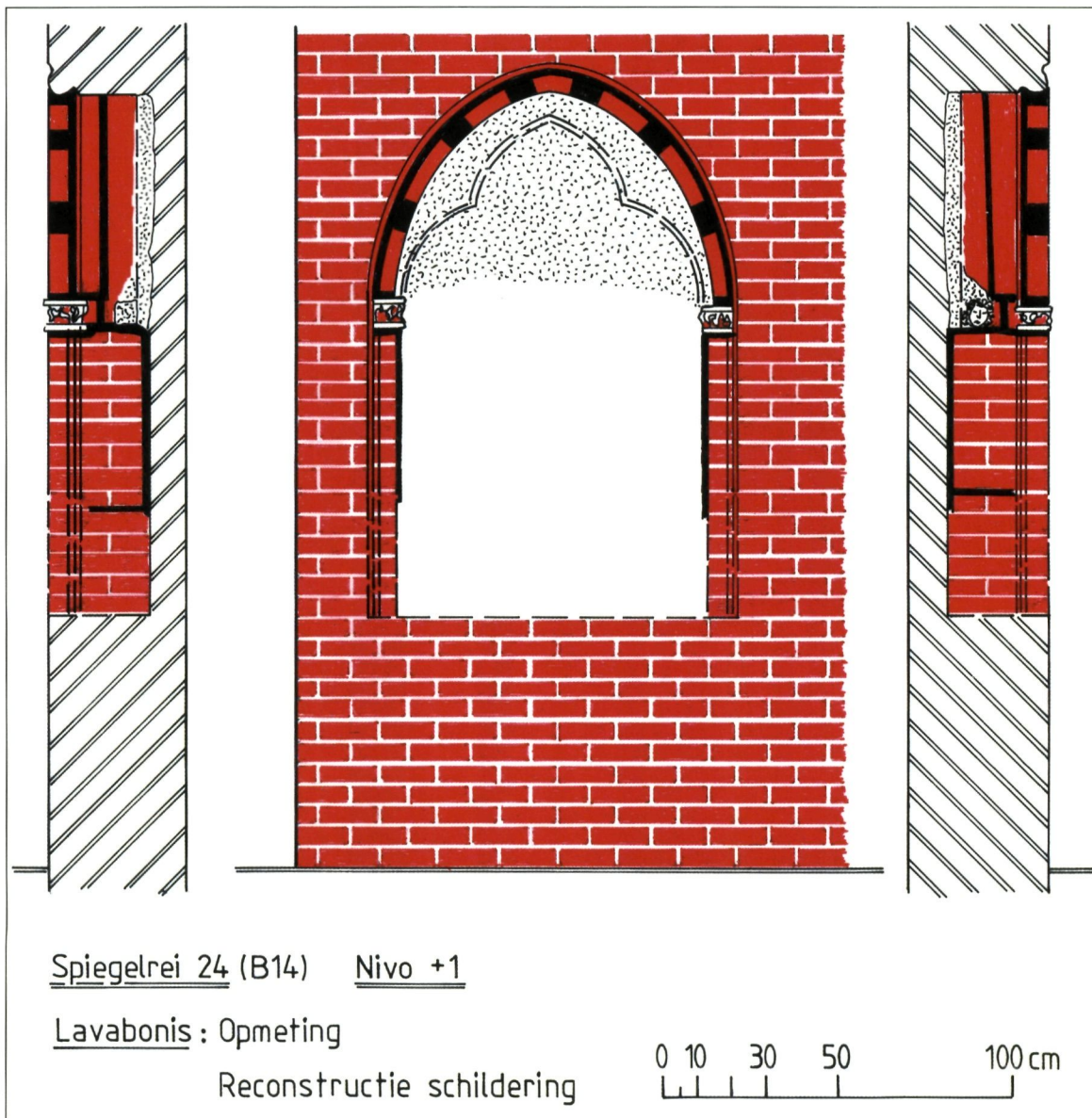
twee 'beuken' verdeelde. Of zulk een verschillende uitwerking van de balklagen in de twee kelderdeelden frequent voorkwam dan wel uitzonderlijk te noemen is, is omwille van het geringe aantal bewaarde (of gekende) voorbeelden onduidelijk (22).

Afgezien van een aantal muurfragmenten op de bovengrondse verdiepingen bleven uit deze eerste bouwperiode op de eerste verdieping een klein venster met segmentboog bewaard in de linkerzijmuur vooraan, en in de rechterzijmuur een kleine muurnis, eveneens met segmentboog.

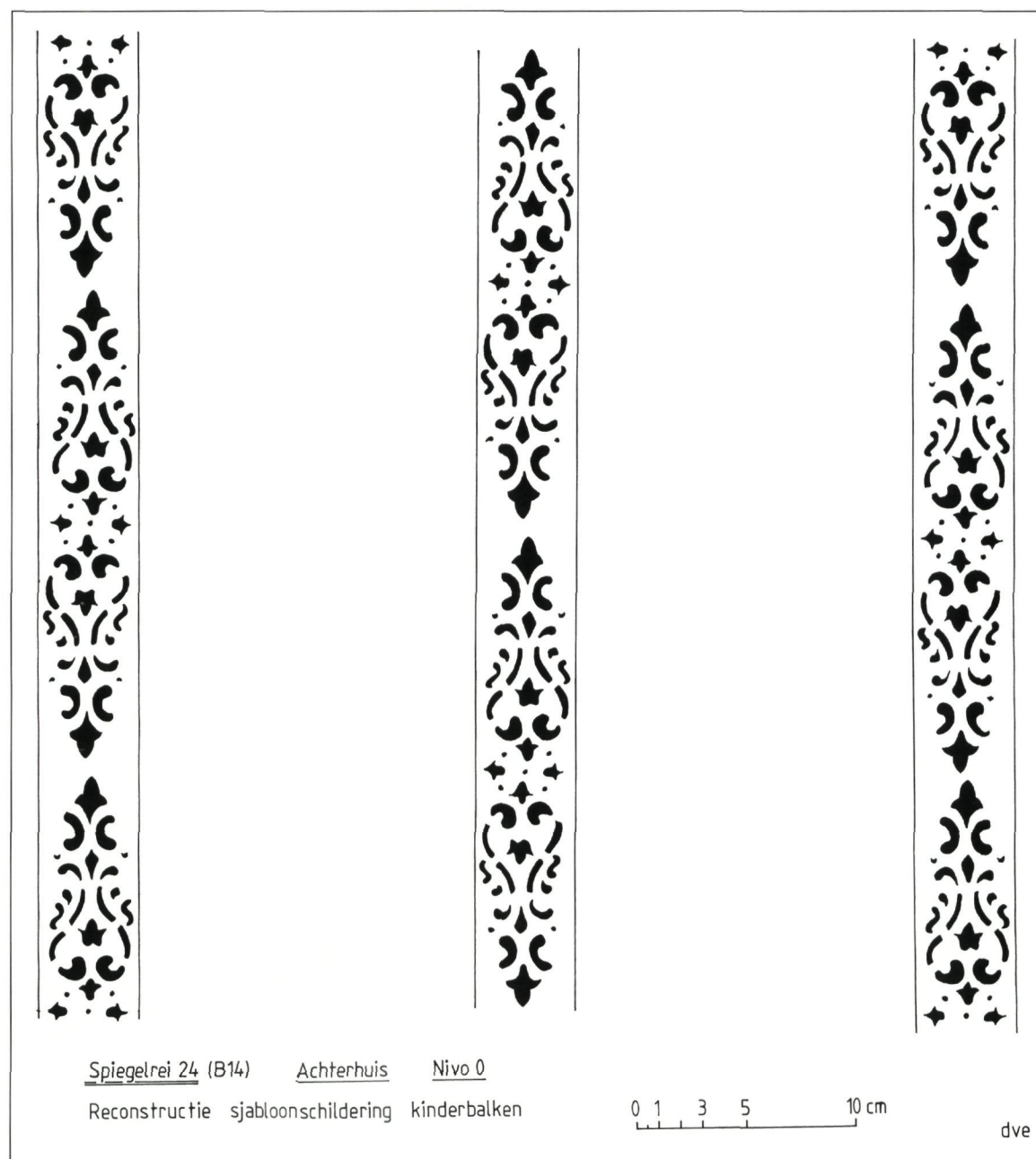
Van de oorspronkelijke dakconstructie bleven belangrijke resten bewaard in de bestaande dakkap

waarvan een aantal kepers in feite gerecupereerde sparren zijn van een middeleeuwse sporenkap. Op basis van de bewaarde elementen kan deze gereconstrueerd worden als een enkelvoudige sporenkap waarin elk sporenpaar door twee hanebalken was verbonden; van standzonen werden geen sporen waargenomen. Op een aantal sparren waren sporen van een derde en soms zelfs een vierde hanebalk aanwezig, terwijl op slechts 13 van de 64 sparren een (getrokken) telmerk is aangebracht. Ook uit een aantal andere aanwijzingen kon afgeleid worden dat de oorspronkelijke kap minstens één keer werd herplaatst en aangevuld, en er dus minstens twee bouwfasen aanwezig waren. Het dendrochronologisch onderzoek dat hier door het *Laboratoire de Dendrochronologie* van de Luikse

► Spiegelrei 24:
reconstructie van de
beschildering van de
vroeg-14de eeuwse
lavabonis
(tek. auteur)

Spiegelrei 24:
reconstructie van de
sjabloonschildering
op de kinderbalken
van het vroeg-16de
eeuwse achterhuis
(tek. auteur)

universiteit werd uitgevoerd heeft deze hypothese kunnen bevestigen en heeft twee kapdatums opgeleverd: van een eerste staal is de *terminus post quem* voor de kapdatum 1248, terwijl die voor het tweede staal 1309 bedraagt. Aangezien bij beide stalen het aantal ontbrekende jaarringen onbekend is, breiden we de datering voor de eerste kapconstructie uit tot de tweede helft van de 13de eeuw. Opmerkelijk in dit verband is dat deze sparren niet zoals gewoonlijk een vierkante sectie vertonen, maar een uitgesproken rechthoekige doorsnede. Dit bijzondere kenmerk werd reeds aangetroffen in een aantal andere middeleeuwse sporenkappen die

door AML in Brugge werden onderzocht en door het *Laboratoire de Dendrochronologie* telkens in de 13de eeuw werden gedateerd (23).

De tweede kapdatum verwijst ongetwijfeld naar een verbouwing van het huis in de eerste helft van de 14de eeuw, die ook op een aantal andere plaatsen sporen heeft nagelaten (baksteenformaat 25 x 5 cm). Het meest opmerkelijke element is een *lavabo-nis*, 87 cm breed en 180 cm hoog, volledig dichtgemetseld teruggevonden op de eerste verdieping van het achterhuis. De nis is omlijst met een rondstaaf die bovenaan eindigt in eenspitsboog.

Omlijsting en boog zijn uitgevoerd in geprofileerde bakstenen, met uitzondering van twee zandstenen kapiteeltjes met een eenvoudige blad- en rankversiering die de aanzet van de spitsboog vormen. Tegen de achterwand van de nis bevonden zich twee zandstenen kopjes waarvan slechts het rechter exemplaar bewaard bleef; deze kopjes vormden ongetwijfeld de aanzet voor een driepas die in het boogveld was aangebracht.

Bij verwijdering van de talrijke kalk- en verflagen op de bewaarde gedeelten, bleek de oorspronkelijke beschildering gedeeltelijk bewaard te zijn gebleven. De spitsboog was rood geschilderd en verlevendigd door zes zwarte blokken; de binnenzijden van de spitsboog waren eveneens rood, terwijl de kopjes en kapitelen met zwarte lijnen waren omzoomd. Op de zijwanden van de nis, de rondstaaf-omlijsting en de aansluitende muren was een *baksteen-imitatie* geschilderd. De achterwand van de nis zelf had zeer te lijden onder de latere verbouwing, en enkel een zwarte omtreklijn in de hoeken, en enkele vage sporen van een schildering in zwarte verf op de wand zelf bleven bewaard.

Links van deze nis bevindt zich nog een oorspronkelijke moerbalk, waar de inkavelingen in de eenvoudige balksleutel, en de uitbraaksporen van een muurstijl aantonen dat de moerbalken van de eerste verdieping door korbeelstellen waren ondersteund. Over de oorspronkelijke balklaag van de gelijkvloerse verdieping bleven geen gegevens bewaard.

Het huis *Ten Walle* was bij zijn oprichting in de tweede helft van de dertiende eeuw echter niet de oudste woning in dit bouwblok. Er van gescheiden door een smalle *osendrop* van ongeveer 15 cm breed, staat rechts immers een nog oudere woning die, althans in de 16de eeuw, gekend was als *de Sperrewaere*. Dit huis dat nu in twee afzonderlijke woningen is opgedeeld is opgetrokken in bakstenen van het formaat 30 x 6,5 cm, was 22 meter diep en door een brandmuur verdeeld in een groot rechthoekig voorhuis (nu Genthof 48) en een kleiner achterhuis (Genthof 46). De huidige voorgevel van het hoekhuis dateert integraal uit de 18de eeuw, de rechter zijgevel is 16de eeuws op een 13de eeuwse

► Spiegelrei 24:
balksleutel met
peerkraalprofiel
in het vroeg-16de
eeuwse achterhuis
(foto O. Pauwels)

onderbouw, maar tijdens de werken in Spiegelrei 24 werd duidelijk dat de linker zijmuur van het 13de eeuwse huis tot op de tweede verdieping is bewaard gebleven.

UITBREIDING VAN DEN ANCKER IN DE VROEGE 16DE EEUW

In de vroege 16de eeuw, toen het huis eigendom was van *Jan Drael de Oude* en zijn nakomelingen (24), grepen er in het huis een aantal verbouwingen plaats (baksteenformaat 21 x 5 cm), die echter zelf door latere ingrepen grotendeels ongedaan werden gemaakt, en hier onvermeld kunnen blijven.

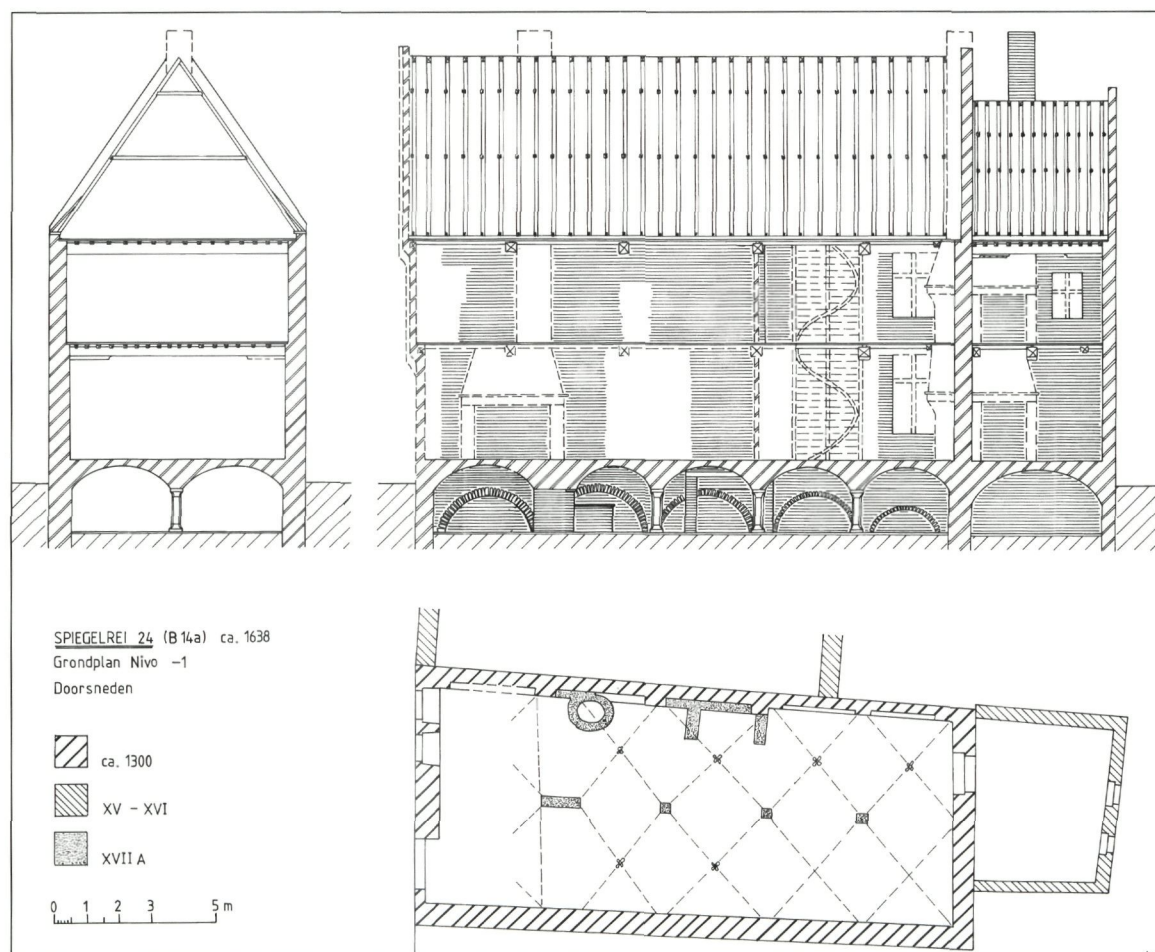
Terzelfdertijd werd het huis achteraan echter uitgebreid met een klein achterhuis, binnenwerks 4m90 breed en 4m diep, dat wel zeer goed bewaard bleef en een aantal opmerkelijke elementen omvat. De kelder is overdekt met een tongewelf en werd verlicht door twee vensters in de achtergevel. Op de gelijkvloerse verdieping bleef de oorspronkelijke balklaag bewaard, waarvan de kinderbalken bekleed

zijn met een witte verflaag waarop met zwarte verf een sjabloonschildering met eenvoudige gestileerde bloemmotieven is aangebracht. Resten van een soortgelijke beschildering werden onlangs waargenomen tijdens de verbouwing van het nabijgelegen huis Spiegelrei 22, dat zelf ook in de late 13de eeuw werd opgetrokken. Tot nog toe zijn vondsten van beschilderde balklagen in Brugge echter zeer beperkt gebleven.

Op de eerste verdieping wordt de balklaag ondersteund door één moerbalk met rijk versierde balksleutels, voorzien van een peerkraalprofiel, en rosetten in de afgeschuinde zijkanten.

De dakkap is zoals in het oudere hoofdgebouw een enkelvoudige sporenkap waarvan de sporenparen verbonden zijn door twee hanebalken. De lichte flie-ringbalken en schaargebinten die nu de kap ondersteunen zijn waarschijnlijk een latere toevoeging.

Vanaf deze periode wordt het huis in archiefteksten soms aangeduid als *De Gouden Ancker*.

DE GOUDEN ANCKER IN DE VROEGE 17DE EEUW

Uit de historische studie van B. Schotte is gebleken dat vanaf 1638 de huurwaarde van het huis beduidend was gestegen. Deze stijging is waarschijnlijk het gevolg van een omvangrijke verbouwing die in het hoofdgebouw nog in zeer belangrijke mate aanwezig is. Op alle niveau's werd hierbij de oude brandmuur die het huis vroeger in een voor- en achterhuis verdeelde, uitgebroken zodat een bouwvolume ontstaat van nu 16 m diep.

In de kelder verdwijnt hierbij eveneens de oorspronkelijke balklaag die vervangen wordt door gewelven. In het voorste gedeelte is dit een dwars geplaatst tongewelf, erachter bevinden zich acht graatgewelven. Tussen ton- en graatgewelven bestaat de middensteun uit een bakstenen pijler, de graatgewelven zelf rusten op zandstenen zuilen met een eenvoudige basis en kapiteel. Bij zes van de acht gewelven wordt een sluitsteen nagebootst door een in stuc uitgevoerde kruisbloem.

Op de gelijkvloerse en eerste verdieping werd, ongeveer ter hoogte van de oude brandmuur, een houten dwarswand ingebouwd die het huis opnieuw in twee ongelijke delen verdeelde. In het voorste gedeelte onttrekken de 19de eeuwse stucplafonds van de gelijkvloerse verdieping de oude balklaag aan het oog, maar werden wel de uitbraaksporen vastgesteld van een grote haard tegen de linker zijmuur. In het achterste gedeelte werd de balklaag wel vrijgelegd, en wijzen ravelingen op enerzijds een verdwenen haard die tegen de achtermuur stond opgesteld, en anderzijds, vlak achter de houten tussenwand, op een houten trapconstructie tegen de linker zijmuur; ook in deze muur bleven op beide verdiepingen sporen van de trap zichtbaar. De naastliggende vensters op beide verdiepingen, de volledige balklaag van de eerste verdieping en enkele nieuwe vensters in het kleine achterhuis behoren eveneens tot deze bouwperiode.

In de 17de eeuw werden in de Brugse binnenstad tengevolge van het zogenaamde 'hallengebod' van 1616 zeer veel middeleeuwse houten gevels vervangen door een bakstenen gevel waardoor het risico op grote branden in de stad aanzienlijk kon worden teruggedrongen. Of dit in *De Gouden Ancker* in 1638 eveneens gebeurde lijkt, gezien de aanzienlijke stijging van de huurwaarde van het pand, aannemelijk maar kan niet worden aangetoond. De huidige straatgevel is opgetrokken in bakstenen van

het formaat 19 x 4,5 en lijkt in zijn huidige zeer homogene samenstelling en vormgeving integraal te dateren uit het einde van de 18de eeuw. In 1795 werd het huis immers samengevoegd met het links gelegen huis *Het Zwarte Leeuwen*, en komt er een einde aan het verhaal van *De Gouden Ancker* als zelfstandig huis.

EINDNOTEN

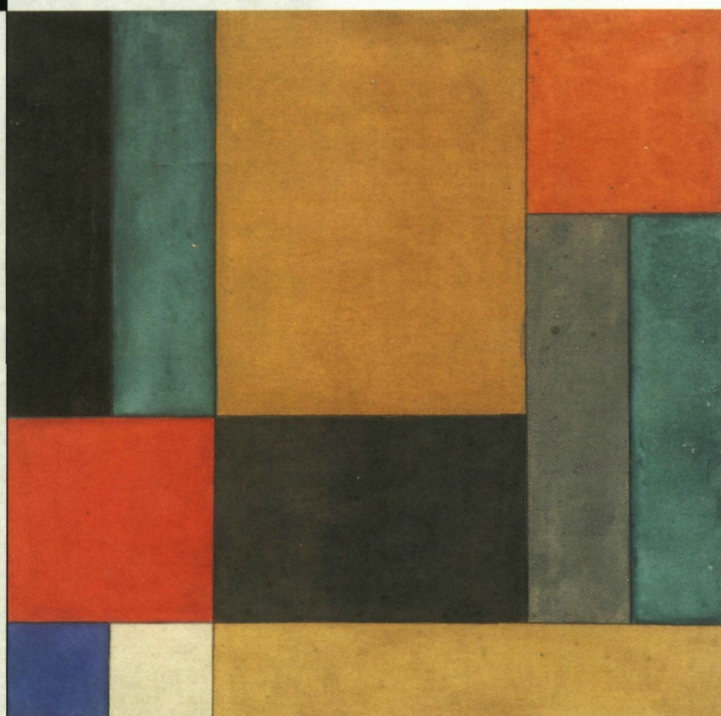
- (1) A.C.F. KOCH, *Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12de eeuw*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge*, nr.99, 1962, 5-67.
- (2) Deze 13de eeuwse parochiekerk die aan de Sint-Walburgastraat lag, mag niet verward worden met de huidige iets verder gelegen Sint-Walburgakerk, eigenlijk de kerk van het Jezuïetenklooster, die na de sloping van de bouwvallige oude kerk door de parochianen in gebruik werd genomen als de nieuwe Sint-Walburgakerk.
- (3) J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, 1982, Tiel/Bussum, 37.
- (4) "In Sint-Jacobs" Twijnstraat 13 en 15 te Brugge. Verslag van de onderzoeksresultaten van de werkgroep Huizengeschiedenis van vzw Levend Archief Brugge (hierna *Verslag Twijnstraat 13*), 1998-1999, 10.
- (5) *Verslag Twijnstraat 13*, 15.
- (6) *Verslag Twijnstraat 13*, 16.
- (7) Voor een recent overzicht zie de verscheidene bijdragen in M.GLASER (ed), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III: Der Hausbau*, Lübeck, 2001.
- (8) *Verslag Twijnstraat 13*, 18.
- (9) *Verslag Twijnstraat 13*, 87.
- (10) J.-P. Esther, *Bouwgeschiedenis en architectuur van de schoenmakers- en timmerliedenhuizen*, in A. Vandewalle (ed), *De Brugse Schoenmakers en Timmerlieden. De Ambachten en hun Huizen*, Brugge, 1985, 26. Meester-beeldhouwer Willem Aerts die aan dit ambachtshuis werkte, bouwde in 1533-1548 eveneens het trapgebouw of *steeghere* voor de Heilig-Bloedkapel te Brugge.
- (11) L. Devliegher, *Van Waterhalle tot Provinciaal Hof*, Brugge, 1994, 38-39.
- (12) C. Van Nerom, *Notes sur un fragment d'arcade gothique à l'Abbaye des Dunes de Coxyde*, in *De Duinen*, 2(1961), afl.2, 43-49.
- (13) L. Devliegher, *ibid.*
- (14) E. Van Caster & R. Op de Beeck, *De grafkunst in Belgisch Limburg. Vloerzerken en -platen met persoonsvoorstelling (13de tot 17de eeuw)*, Assen, 1981, 49-51.
- (15) L. Devliegher, *De huizen te Brugge*, Tiel, 1975, afb. 231.
- (16) *Ibid.*, afb. 253.
- (17) Voor een juiste situering zie: D. Van Eenhooge, *Middeleeuwse Brugse huizen (1): Bouwhistorisch onderzoek in de Florentijnse Loge en het huis Hertsberghe in de Academiestraat*, in *Monumenten en Landschappen*, nr. 21/2, 2002, p.33, huis B14 op situeringsplan.

- (18) T. De Meester & B. Schotte, *De Koetelwijkpoort en de Houtbrekersdam aan de Spiegelrei*, in *Brugs Ommeland*, in press. Met dank aan B. Schotte voor inzage in de onderzoeksresultaten en de toelating deze hier kort te vermelden.
- (19) Ibid.
- (20) Opnieuw met dank aan B. Schotte voor de toelating gegevens te gebruiken uit zijn niet-gepubliceerd onderzoeksverslag.
- (21) Bijvoorbeeld Vlamingsstraat 45, onlangs dendrochronologisch gedateerd tussen 1265 en 1280, en Vlamingsstraat 80, beiden onderzocht door AML.
- (22) Een tweede voorbeeld is Wollestraat 53 waar in de 13de eeuwse kelder het voorste gedeelte ondersteund is door een onderslagbalk op een standvink, en het achterste gedeelte door 2 moerbalken met korbeelstellen.
- (23) Sint-Jansstraat 15 (ca 1290), Jan Van Eyckplein 8 (XIIIb) en Spinolarei 16 (ca 1290).
- (24) Zij waren eigenaars tussen 1512 en 1564 (Studie B. Schotte).

Dirk Van Eenhooge, is archeoloog, bij de Afdeling Monumenten en Landschappen verantwoordelijk voor dit vakgebied.

'Noble and refined delight' A polychrome design for the living room of the Billiet house in Bruges

Huib Hoste, one of Belgium's leading modernist architects, designed a house with a diamond-cutting facility for Jules Billiet, in 1927. Billiet was a successful entrepreneur who wished to invest the gains of his glazier's shop in the diamond industry. The house was added to the protected monuments' list in 1995.

In the beginning of 2002 one of Hoste's design drawings for this house was rediscovered. It showed a total design for the walls and ceiling of the living room, consisting of an impressive ensemble of abstract paintings.

Colour is an important aspect of Hoste's work, ever present in his buildings and in the furniture he designed. His use of colour in the 1920's is remarkable and flamboyant.

Colour research proved that the paintings in the Billiet house were executed and remain present to this day, covered by three layers of more recent paint. Hoste also designed the furniture for this room, still existent and also featuring coloured details.

The colour research conducted in the Billiet-house allowed for a reconstruction of Hoste's design to be made. Incorporating original furniture elements, it gives an impression of the original splendour of this abstract masterpiece.

Saint-Camillus Psychiatric Asylum at Bierbeek, monument to an ideology

The huge tower of the Saint-Camillus asylum – 150 feet high on a hilltop – is a dominant landmark in the landscape east of Louvain. It is a water tower dressed up as a 'Flemish Renaissance' belfry, figure-head to a hierarchic, organic layout covering 15 hectares, with a church as centerpiece and a farmhouse. The pavilions are symmetrically arranged, each surrounded by its own garden, alternatively formal-geometrical and informal-romantic.

The asylum was built in 1928-1933 for "destitute male lunatics", supplement to an asylum for women, a mile or so eastward. The aims of the builders (university of Louvain and in cooperation with a male lay congregation) were twofold: 1° demonstrate catholic superiority in psychiatric care, and 2° keep the medical profession ("the most influential social class") within the catholic camp.

This militant assumption is reflected by the monumental architecture (traditionalist style combined with modern building techniques) and the global layout of the asylum grounds (strictly symmetrical albeit functional, alternation of garden styles). Ground plan and skyline evoke a battleship, metaphor to a combative ideology and a 'Kulturkampf' ambience. The influence of the 'Nouveau jardin pittoresque', a typical Belgian interpretation of the Arts-and-Crafts garden, is perceptible in several details, e.g. the rock garden surrounding the mortuary. The landscape architect is unknown (maybe the same as the architect of the buildings, Alphonse De Vyvere), but the total result is impressive, unique, well-preserved.

The Saint-Camillus asylum was studied within the inventory of historical gardens and parks of Flanders, of which a first volume (concerning the municipalities of Holsbeek, Lubbeek and Tielt-Winge) has lately been published.

Wall paintings discovered in Saint-Jacob's Church in Antwerp

The interior of Saint-Jacob's Church in Antwerp is to be subject of a large scale conservation project. In preparation of this campaign, preliminary research was conducted, to get an overview of the evolution of the church interior. A few remarkable discoveries were made. In the chapel of Saint-Rochus a grisaille wall painting of 40m² was discovered, depicting the 'Last Judgement'. This chapel must have been the funerary chapel of a leading Antwerp family. The grisaille is stylistically related to the paintings of Quinten Metsijs. This research is an additional proof of what had already appeared from previous research in the Cathedral and in Saint Paul's: namely that some major church interiors in Antwerp had been able to safeguard their plastering during the nineteenth century. They offer a major overview of the excellent interior decoration techniques which were applied in Antwerp churches, thus adding a new dimension to the rich heritage of this town of art.

Medieval Houses in Bruges (2): In Sint-Jacobs and Den Ancker

In this second in a series of contributions on building archaeological research in medieval houses in the inner city of Bruges, the building history of two houses, located in very different parts of the city, is discussed.

The first house, called *In Sint-Jacobs*, is situated in the middle of what is probably the earliest commercial centre of the town, dating back to the 10th century. In the 14th and 15th century not only local traders and bankers had properties here, but also foreign traders and merchants, mostly Germans and English. The house *In Sint-Jacobs* makes its first appearance in historic records in 1396, but a house must have stood here in the early 13th century, as witnessed by the remains of a large cesspit. Around 1300 the house is rebuilt a first time, and again somewhat later in the 14th century. To this building period belongs a very impressive vaulted cellar.

Further rebuildings which took place in the 15th century are still fairly well preserved in what is now a 19th century town house. The roof was a common rafter roof on trusses that was slightly rebuilt at a later period. The joistings are still 15th century, while in the house many wall niches were found, as well as mural paintings that imitate brickwork. Next to the house stood a second building that has now disappeared, but left many traces in the common wall. The most striking feature here is a early 14th century laver with animal and human figures.

The second house, *Den Ancker*, is located on the other side of the old harbour, in a building plot that lay outside the town walls of 1127, and was incorporated into the city territory as late as 1283. The first house on this spot was dendrochronologically dated in the second half of the 13th century, while a first rebuilding took place in the early 14th century. The most striking feature of this house is a laver from the early 14th century, with sculpted heads and mural paintings imitating brickwork.

In an early 16th century extension of the house, a finely painted ceiling was discovered. In 1638 extensive rebuilding took place, such as the vaulting of the cellar, and a rearrangement of the internal structure.

Uw patrimonium...

...onze zorg

Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeergechemische houtrestauratie en -versteviging
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

Onze vaklui worden begeleid door gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS

Erkend aannemer cat. D kl. 1, o. cat. D1 kl. 3, D21 kl. 3, D24 kl. 4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

**ALPHA
VOCHTTECHNIEK**

**VEELZIJDIG EN AL MEER
DAN 23 JAAR ERVARING**

- Injectiewerken
  - constructief
  - waterdichtend
- Waterdicht maken van kelders
- Injecteren tegen opstijgend vocht
- Hygrothermische kelderisolatie
- Bestrijden van vochtoverlast in kruipruimten
- Hydrofoberen en verharderen van natuur- en baksteen
- Betonreparatiesystemen
- Renovatie- en restauratiepleisters
- Kunststof-vloersystemen

ALPHA VUCHTTECHNIEK B.V.B.A.

Riyadhstraat 1 - 2321 Meer

Tel. 03/315.11.13 - Fax 03/315.11.15

www.alphavochttechniek.com - email: info@alphavochttechniek.com

M&L

